

Державний архів Чернігівської області
Чернігівське відділення Інституту української археографії
та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України
Чернігівський державний педагогічний університет імені Т.Г. Шевченка

Сіверянський архів

Науковий щорічник
Випуск 2

Чернігів
Чернігівські обереги
2008

УДК 930.253
ББК 79.3
С34

Редакційна колегія:

Г.В. Боряк, Р.Б. Воробей (заступник відповідального редактора),
Л.А. Дубровіна, В.О. Дятлов, О.Б. Коваленко (відповідальний редактор),
О.О.Маврін, І.Б. Матяш, А.В. Морозова (відповідальний секретар),
О.В.Музичук, Н.М. Полетун, В.В. Приходько, П.С. Сохань

С34 **Сіверянський архів: Науковий щорічник / Редкол.: О.Б. Коваленко (відп. ред.) та ін. –**
Чернігів: КП "Видавництво "Чернігівські обереги", 2008. – Вип. 2. – 106 с.

ISBN 978-966-533-392-0

У другому випуску наукового щорічника "Сіверянський архів" висвітлено досить широке коло питань архівознавства, джерелознавства та археографії. Оприлюднені в книзі документи з архівосховищ Чернігова, Києва та Москви, що здебільшого уперше запроваджуються до наукового обігу, дозволять відтворити призабуті сторінки історії України й, зокрема, Чернігово-Сіверщини.

Для істориків, архівістів, співробітників музеїв та бібліотек, викладачів, студентів, краєзнавців та усіх шанувальників старовини.

Рекомендовано до друку

*Вченою радою Чернігівського державного педагогічного університету
імені Т.Г. Шевченка (протокол № 5 від 24 грудня 2008 р.) та
Науково-методичною радою Державного архіву Чернігівської області
(протокол № 11 від 16 грудня 2008 р.)*

УДК 930.253
ББК 79.3

ISBN 978-966-533-392-0

© Автори статей, 2008
© В.Лозовий, дизайн
обкладинки, 2008

ЗМІСТ

АРХІВОЗНАВСТВО

Воробей Р. Державному архіву Чернігівської області – 85 років	5
Морозова А. З історії Державного архіву Чернігівської області у 20–30-х рр. ХХ ст.	14

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Таирова-Яковлева Т. К вопросу об уровне образованности и эпистолярной культуры представительниц казацкой старшины второй половины XVII – начала XVIII вв.	19
Токарєв С. Нововиявлені документи про діяльність "Експедиції Батурицького та Глухівського будівництва" на початку 50-х рр. XVIII ст.	21
Щербина С. Цехові книги із зібрання Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського	28
Морозова А. Російсько-турецька війна 1877 – 1878 рр. і Чернігівщина	34
Демченко Т. З документальної спадщини Чернігівського відділення Української Селянської спілки	43
Лобанова Н. Чернігівці у визвольній боротьбі народів Європи в роки Другої світової війни (за документами особових фондів)	53
Морозова А. Джерела з історії Руху Опору в роки Другої світової війни у Державному архіві Чернігівської області	57

АРХЕОГРАФІЯ

Коваленко О. "Любецький архів графа Милорадовича" і розвиток археографії в Україні у другій половині XIX – на початку ХХ ст.	64
--	----

ЕПІСТОЛЯРНА СПАДЩИНА

Гринь О. Листи М. Судієнка до М. Максимовича (1837–1867 рр.)	67
---	----

ПЕРСОНАЛІЇ

Попружна А. Духівниця осавула Прилуцького полку М. Мовчана	77
Рахно О. З неопублікованих щоденників О. Русова	80
Острянка А. Неопублікована автобіографія В. Фохта	95
Коваленко О., Ясновська О. Невідомі сторінки "Археологических журналов" С. Гатцука	99
Відомості про авторів	104

Раїса Воробей

Державному архіву Чернігівської області – 85 років

Державний архів Чернігівської області сьогодні – одна з найбільших скарбниць документальних пам'яток України, де зберігається загалом понад 1 мільйон 800 тисяч архівних справ. Історія Державного архіву Чернігівської області сягає початку 20-х рр. ХХ ст., коли у складі Народного комісаріату освіти УСРР було утворено Головне архівне управління та його осередки на місцях. Стан архівів у Чернігівській губернії на цей час був катастрофічним – під час революції та громадянської війни загинула велика кількість архівних матеріалів (док. № 1). У травні 1922 р. почало діяти Чернігівське губернське архівне управління. Основним його завданням стало зупинення знищення документальних матеріалів, проведення обліку усіх архівів губернії, встановлення їхньої кількості та стану. Тим часом обстеження показало, що, незважаючи на декрети Ради народних комісарів УСРР, архіви продовжували знищуватися установами. Відповідно до урядової постанови "Про охорону архівів" від 31 жовтня 1922 р. губарх мав притягати осіб, винних у їх порушенні, до відповідальності (док. № 2). Почали розроблятися основні правила та інструкції щодо розбирання, опису та класифікації документальних матеріалів. Відповідно до інструкції Чернігівського губарху жоден документ не міг бути знищений без попереднього ознайомлення з його змістом (док. № 3). З метою концентрації документальних матеріалів, які знаходилися в різних архівосховищах, протягом січня – березня 1923 р. були створені Чернігівський губернський (згодом краєвий) історичний архів та Архів революції (док. № 5) з невеликими штатами (док. № 6). Саме про становлення Чернігівського губернського історичного архіву розповідають запропоновані документи, які друкуються згідно з сучасними правописними нормами із збереженням лексичних і стилістичних особливостей оригіналів.

№ 1

Доповідь відділу народної освіти Чернігівського губвиконкому про стан архівів Чернігівщини

4 вересня 1922 р.

После разгрома архивов, главным образом в уездах и волостях, погибло 90 и 100 %, в Чернигове состоит под охраной губарха около 2 570 000 дел, размещенных в зданиях: Мазепин дом, в здании архива бывшего окружного суда, стены коего от тяжести второго этажа дали трещину, в Елецком консисторском, в здании губсовнархоза и верхнем этаже бывшего Дворянского собрания. Кроме

указанного количества находится в погребах и подвалах, а также числится за учреждениями до 700000 дел, кои гниют и систематически расхищаются и уничтожаются учреждениями. В порядке архивы лишь почтового ведомства¹.

Помимо материала характера делопроизводственного, Черниговщина обладает наиболее ценными рукописными и старопечатными памятниками старой Украины, нежели все остальные губернии Украины взятые вместе; эти памятники находятся отчасти в г. Чернигове и приблизительно 75 % в монастырях уездов.

К материалу этому относятся:

1. Рукописные Евангелия и Апостолы, начиная с XVI в.
2. Богослужебные книги, начиная с XVII в.
3. Нотные книги, начиная с XVII в.
4. Синодики XVII и XVIII в.
5. Различного содержания, начиная с XIII в.
6. Книги копий указов XVIII в.
7. Цеховые книги 20 шт., единственные на Украине, если не погибли в Кролевце, XVIII в.
8. Королевские, царские указы и архиерейские грамоты на пергаментях в свитках XVI–XVIII вв. и подлинные гетманские универсалы, а также универсалы и указы генеральской старшины XVII и XVIII вв.
9. Картографический материал около 500 шт. различных карт XVII–XVIII вв.

Старопечатные книги печати: Московской, Киевской, Львовской, Черниговской, Новгород-Северской, Острожской, Уневской, Виленской, Кутеинской, Почаевской печати, Евье, Заблудовской, Рахмановской, Супрасльской, Могилевской, Петербургской XVI, XVII и XVIII вв. Печати других мест XVIII и XIX вв. на молдавском, славянском и румынском языках.

Из перечисленных памятников до 100 штук Евангелий с покрывками кованного вызолоченного серебра высокохудожественной работы современных мастеров, листы отделаны изумительными заставками, виньетками, орнаментами и буквами, а также подлинными картинами первых украинских граверных мастеров, передавших свое искусство Петербургу и Москве.

В период революции и Гражданской войны из этих памятников погибло на Черниговщине: рукописных до 40 % и печатных до 60 %. К выдающимся погибшим относятся:

- а) архивы городских магистратов Чернигова и уездов;
- б) рукописный отдел семинарской фундаментальной библиотеки, бывшей библиотеки иезуитской коллегии.
- в) архивы монастырей Новгород-Северского и Нежинского, а также Рыхловского, в коих хранилась значительная часть свитков Ивана Грозного, касающихся Украины.

В закрываемых, да и в остальных монастырях архивы, а с ними и ценнейшие памятники страны гибнут. По мнению губарха, единственной мерой, предотвращающей гибель памятников в дальнейшем, является отвод здания вполне оборудованного, а также отвечающего требованиям науки архивоведения. Таким зданием мог бы быть в Чернигове бывший дом Дворянского собрания, как нахо-

1. Останне речення абзацу вписане ручкою в машинописний текст.

дящийся в центре города и удаленный от построек. Этот дом для указываемой цели был намечен еще в 1917 году музейно-архивной секцией Совета Р.С.¹ депутатов.

Занимаемый в настоящее время украинским театром упомянутый дом² требует основательного ремонта³. По приблизительному подсчету ремонт дома потребует расход в 25 млрд руб., но для поддержания от дальнейшего разрушения, дабы ремонт мог быть произведен на будущий год, требуется не менее 3 млрд руб.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ:

Исходя из того, что здание бывшего Дворянского собрания является единственным в городе, отвечающим требованиям науки архивоведения, вторым таким же помещением могло быть здание бывшего Крестьянского банка, что вопрос о спасении государственных культурных ценностей в масштабе всеукраинском, очутившихся в положении катастрофическом, является серьезным и более важным, нежели украинский театр в Черниговском городском масштабе, для коего возможно отвести другое помещение, полагаю возможным и рационально необходимым в срочном порядке:

1. Передать дом бывшего Дворянского собрания с флигелем губарху под областной Черниговский всеукраинский архив с библиотекой и рукописным отделом.

2. Ассигновать из местных средств губисполкома 3 млрд руб. на ремонт помещения указанного архива.

Завгубнаробразом

ДАЧО. – Ф. Р-593. – Оп. 1. – Спр. 989. – Арк. 3–4. Копія.

№ 2

Постанова РНК УСРР "Про охорону архівів"

31 жовтня 1922 р.

Рада Народних Комісарів ухвалила:

1. Закінчені переведенням справи, документи й листування всіх скасованих і тепер існуючих урядових та громадських установ так тих, що перебувають в архівосховищах Головного архівного керування – Головарху при НКОсі⁴, як і тих, що не перебувають в ньому, складають єдиний державний архівний фонд, завідування яким належить Головному архівному керуванню при Наркомосі та

1. Р.С. – робітничо-селянських.

2. Далі закреслено *приведен жившими и живущими в нем артистами в разрушении, деревянные части нижнего этажа употреблены на топливо, помещение этого этажа обращено в свальное отхожее. Разрушены частично и остальные помещения.*

3. Слова *требует основательного ремонта* вписані ручкою в машинописний текст.

4. НКО – Народний комісаріат освіти.

місцевих його органах.

Увага 1. Істпарт заховує всі права на архівні матеріали, що торкаються історії Революції та Комуністичної Партії на Україні, надані йому постановою ВУЦВК від 6 квітня 1921 р. (Зібр. Узак. 1921 р. ч. 5 ст. 168).

Увага 2. Військові архіви та архівні матеріали підлягають здачі в Москву до військово-наукового архіву Центрального архіву РСФРР.

2. Час переховування при установах закінчених справ не мусить перевищувати трьох років з моменту їх закінчення; після трьохлітнього терміну ці справи передаються до архівосховищ Головарху. На випадок необхідності залишення будь-яких справ для справок на довший час, установи можуть залишати їх на дальший термін лишень шляхом окремого погодження з Головархом або його місцевими органами.

Увага. Установи мають право одержувати справку з архівних матеріалів, переданих до архівосховищу Головарху або його місцевих органів.

3. Всі державці архівних матеріалів обов'язані зареєструвати їх в губерніальних архівних відділах – губархах, призначити відповідальних переховувачів та відібрати необхідні для установи матеріали справочного характеру, що залишаються на відповідальному переховуванні установи. Всі інші матеріали, що залишаються після зазначеного відбору, державці архівів обов'язані після вимоги Головарху або його місцевих органів здавати до Центральних або губерніальних архівних сховищ з усіма описами та архівним інвентарем, а до такої здачі повинні переховувати архів у повній недоторканності та без відому й дозволу Головного архівного керування не мають права ні продавати, ні передавати, або в інший спосіб вивласнювати архівні матеріали чи користуватися ними, як паперовим матеріалом.

Увага 1. Лад реєстрації та здачі секретних матеріалів визначається після згоди зацікавлених центральних установ.

Увага 2. Збірки рукописних матеріалів, що належать приватним особам, лишень реєструються державцями їх. Документи установ, що перебувають в руках приватних осіб, підлягають поверненню до архівного фонду.

4. Головному архівному керуванню належить порядкування в направленні архівної частини біжучого діловодства в установах.

5. Усталення порядкування та знищення архівних матеріалів, видача дозволів на переміщення їх та взагалі всі питання, що торкаються архівів, розв'язуються виключно Головним архівним керуванням та його місцевими органами.

6. Папір, що лишається в архівах після відбору установами матеріалів справочного характеру та Головархом – матеріалів наукового значення, передається Головархом на державні паперові фабрики на визначену умовою з Уккранаргоспом плату. На випадок незгоди поміж Уккранаргоспом та Головархом справа розв'язується УЕР.

7. Вивіз архівних матеріалів за межі УСРР без дозволу Головарху забороняється.

Увага. Чинність цього розділу не поширюється на випадки, передбачені міжнародними умовами та на архіви НКЗаксправ¹.

8. Особи, винні в порушення викладених в цій постанові правил, притягуються до відповідальності по ст. 102 Кримінального Кодексу.

9. Кошти, одержані Головархом та його місцевими органами від продажу архівного паперу, а також одержані від беззаконного продажу установами, організаціями або приватними особами архів-

1. НКЗаксправ – Народний комісаріат закордонних справ.

ного матеріалу, підлягають здачі до державної скарбниці після кошторису Наркомосу. Беззаконно проданий матеріал конфіскується в придбавших та передається місцевим архівним установам.

10. З виданням цього касується постанова Раднаркому від 24 квітня 1920 року "Про утилізацію архівного паперу".

Голова Ради Народних Комісарів
Керуючий справами Раднаркому

Раковський
Сологуб

Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-селянського уряду України. – 1922. – Ч. 46. – Ст. 681.

№ 3

Витяг із загальної інструкції Чернігівського губерньського архівного управління про розбирання архівних матеріалів

1922 р.

1. При разборе архивов, переходящих из отдельных учреждений в единый государственный архивный фонд, губерньские архивные управления руководствуются настоящей инструкцией и теми указаниями, и теми инструкциями, которые в случае надобности и запросов с мест, будут даны дополнительно.

2. Разработке архивов и выделению из них каких бы то ни было документов должно предшествовать обстоятельное выяснение наличного состава и нынешнего состояния архива, а также степени его сохранности.

Означенная предварительная работа исполняется в следующем порядке:

а) По сохранившимся описям, по данным о функциях учреждения, по литературным и другим указаниям устанавливается, какие делопроизводства и за какой промежуток времени должны были бы находиться в архиве при условии его полной сохранности.

б) Наряду с этим устанавливается, какие из производств подвергались частичному или полному уничтожению, а также перемещению их в другие учреждения. Ввиду произошедшей в последние годы большой перетасовки архивов в связи с ликвидацией и организацией учреждений, должно быть обращено особое внимание на все передвижения архивных частей в последнее время.

в) Путем непосредственного ознакомления с архивами выясняется, какие составные части архива (делопроизводства, отделов, столов и т.п.) имеются на лицо полностью, какие частично и какие отсутствуют совсем.

г) С целью точного выяснения степени сохранности отдельных делопроизводственных частей, при осмотре дел в натуре производится сверка их с описями; при отсутствии последних сохранность определяется по пробелам в годах и в порядке канцелярско-архивной нумерации дел.

3. Означенная в предыдущих пунктах работа производится не только в отношении еще неразоб-

ранных архивов, по мере возможности и в отношении архивов уже разобранных полностью или частично, причем тут требуется особо бережное отношение к архивам уже пострадавшим.

Все данные о прошлой судьбе и нынешнем составе и состоянии архива подробно регистрируются и хранятся в губархе в отдельной папке. В копиях этот материал доставляется в Главарх. Архивы или их отдельные части, находящиеся в беспорядке, подвергаются предварительной разборке и приведению их в порядок прежнего канцелярского хранения.

Примечание: В случае возникших серьезных затруднений в осуществлении такого требования, губархи представляют об этом с подробной мотивировкой.

Разборка архивов производится по возможности на месте. В случае невозможности осуществления разборки на месте или при отсутствии гарантий сохранности, архивы перевозятся в Центральные хранилища губарха, однако без нарушения их прежнего канцелярского порядка хранения...

ДАЧО. – Ф. Р-593. – Оп. 1. – Спр. 989. – Арк. 41. Копія.

№ 4

Лист Чернігівського губернського архівного управління до губнаросвіти про організацію виконання постанови Раднаркому УСРР від 31 жовтня 1922 року 10 січня 1923 р.

Препровождая при сем постановление Совнаркома УССР от 31 октября 1922 г. "Об охране архивов", Черниговское губернское архивное управление просит распоряжения по всем органам, подведомственным учреждению, о точном выполнении означенного постановления как в отношении архивов бывших государственных учреждений дореволюционного периода, а равно и ныне существующих.

Оставляя временно архивы на местах под ответственным хранением учреждения, губарх просит составить описи в двух экземплярах делам, остающимся для нужд текущего делопроизводства, а также отдельно делам, подлежащим передаче в Общегосударственный Архивный фонд при ВУЦИКе. Ведомости должны быть посвидетельствованы учреждением совместно с губархом и находиться по одному экземпляру в учреждении, губархе и в копиях при ВУЦИКе.

Вышеупомянутое требование Главарха при ВУЦИКе касается всякого архива учреждений дореволюционного периода, хотя бы в самом малом количестве, неправильно используемого на нужды канцелярий, пользующихся архивной бумагой, будет поступлено согласно ст. 8 на основании ст. 3 постановления Совнаркома УССР. В том случае, если бы на местах могли возникнуть какие-либо затруднения в дополнительных указаниях, губарх предлагает снестись непосредственно с ним. Черниговское губернское архивное управление предупреждает, что проверка выполнения законов Республики, касающихся охраны архивов, начнется не позднее мая месяца текущего года одновремен-

но в губотделах, а равно в уездах и на местах.

Председатель *Жданович*

ДАЧО. – Ф. Р-593. – Оп. 1. – Спр. 989. – Арк. 39. Оригінал.

№ 5

**Обов'язкова постанова Чернігівського губвиконкому про створення
Губернського історичного архіву та Архіву революції**

**Не раніше 13 січня –
не пізніше 1 березня 1923 р.¹**

В целях охраны архивных памятников и памятников революции на Черниговщине, губисполком постановляет:

1. На основании декрета Усовнаркома от 13 января с.г., Положения о Главном архивном управлении на Украине, организовать Губернский исторический архив и Архив революции, руководствуясь для сего штатами, утвержденными Наркомпросом для губернских исторических архивов и губернских архивов революции.

2. Все помещения, специально приспособленные для архивов, в коих находятся в настоящее время архивы, не подлежат реквизиции и передаются губернскому архивному управлению (губарху).

3. Губнаробразу и губоткомхозу теперь же передать губарху помещения бывшего дома Дворянского собрания: дом, флигель, сарай, а также дом бывшего казначейства.

4. Губарху вменяется в обязанность сохранить нежилые помещения, а также сарай, с весны приступить к оборудованию их под Центральный губернский исторический архив и Архив революции.

5. Не позднее 1 марта 1923 года предоставить смету расходов: а) на ремонт и оборудование помещений Центрального губернского исторического архива и Архива Революции; б) на разборку и перевозку архивного фонда из архивов учреждений в губернском масштабе.

Председатель губисполкома
Завгубнаробразом
Секретарь губисполкома

ДАЧО. – Ф. Р-593. – Оп. 1. – Спр. 1015. – Арк. 578. Копія.

1. Датовано за змістом документа.

Лист Чернігівського губернського архівного управління до губнаросвіти про необхідні штати архівних установ

27 січня 1923 р.

Согласно постановлению Бюджетной комиссии от 19 января сего года, губнаробразу надлежит внести штат губарха на утверждение губисполкома.

Черниговское губернское архивное управление уведомлено Главархом о том, что постановлением ВУЦИКа Главарх изъят из ведения Наркомпроса, о чем постановление подписано малым Совнаркомом 16 декабря истекшего года.

Тем не менее, не получая до сих пор нового положения о Главархе при ВУЦИКе, по получению коего губарх и полагал войти в губисполком об утверждении штатов по новому положению, губарх вынужден в настоящее время руководствоваться лишь положением прежним Главарха при Наркомпросе.

Согласно главы 11-й, параграфа 2, статьи под литерой "Н" означенного положения, в задачи Главарха входит: "выработка штатов для Главного архивного управления и его местных органов". Согласно той же главы того же параграфа статьи под литерой "Л" в задачи Главарха входит "организация губернских архивных управлений и в случае надобности уездных архивных отделений".

Независимо от сего в том же положении "О местных органах Главарха" в параграфе 18 указано, что "органами Главарха на местах являются губернские архивные управления с входящими в состав их разборочными комиссиями. Губархи управляются коллегией в составе не менее 3-х лиц, назначаемой губархом".

В параграфе 19 того же положения указано о том, что "губернскими архивами ведает губарх. Все архивы руководствуются особыми инструкциями Главарха. Архивы имеют свои штаты, утвержденные Главархом".

Сношением Главного архивного управления от 6 февраля истекшего года за № 24 указаны ниже следующие штаты, установленные Главархом для губернского управления и архивов, ими утвержденные:

УПРАВЛЕНИЕ:

1. Председатель 1
2. Член 1
3. Ученый секретарь 1
4. Машинистка 1
5. Служитель 1
6. Сотрудников 10

Итого 15 человек

РАЗБОРОЧНАЯ КОМИССИЯ

1. Председатель 1

2. Член-секретарь	1
3. Член	1
4. Сотрудников	2
Итого 5 человек	

ИСТОРИЧЕСКИЙ АРХИВ

1. Заведывающий	1
2. Ученых архивариусов...	2
3. Сторож	1
4. Архивных регистраторов	6
Итого 10 человек	

АРХИВ РЕВОЛЮЦИИ

1. Заведывающий	1
2. Ученый архивариус	1
3. Архивный регистратор	1
Итого 3 человека	

Осенью истекшего года Главарх уведомил губернское управление о том, что постановлением Наркомпроса штаты губернского управления сокращены и вместо трех штатных мест в коллегии оставлено два места.

Исходя из реальной действительности, Черниговское губернское архивное управление находит возможным не иметь помощника и сократить штат на одного с одной штатной должностью председателя, т.е. вместо 33 человек оставить 22 человека.

Представляя утвержденные Наркомпросом штаты на рассмотрение губисполкома до опубликования нового положения о Главархе при ВУЦИКе, штаты коего а также и его местных органов будут определены и утверждены ВУЦИКом, я, как председатель, коему Главархом поручено организовать охрану Государственного архивного фонда на Черниговщине, прошу утвердить их полностью, в противном случае я вынужден снять с себя миссию, возложенную на меня Главархом.

Председатель *Жданович*

ДАЧО. – Ф. Р-593. – Оп. 1. – Спр. 989. – Арк 52. Оригінал.

Анна Морозова

З історії Державного архіву Чернігівської області у 20–30-х рр. ХХ ст.

Цього року Державному архіву Чернігівської області виповнилося 85 років. Наявна джерельна база дає змогу відтворити історію створення та перші роки його діяльності й архівного будівництва на Чернігівщині в цілому.

Стан архівів у Чернігівській губернії у перші роки після встановлення радянської влади був катастрофічним. Значна частина архівних матеріалів загинула. Документи поліцейських установ та жандармерії були знищені. Майже повсюди загинули документи у повітах і волостях.

Початок архівному будівництву в УСРР поклато ухвалене 20 квітня 1920 р. "Тимчасове положення про архівну справу". Народний комісаріат освіти на його підставі ухвалив рішення про виділення зі складу Всеукраїнського комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини Головного архівного управління.

У 1921 р. архівну секцію ВУКОПМИСу було реорганізовано в Головне управління архівами при Наркомосвіті УСРР¹. Керуючись законодавчими актами уряду України та відповідними постановами місцевих органів влади, губернські архівні управління розгорнули роботу з обстеження та реєстрації архівів, концентрації та впорядкування архівних документів.

Проте, як засвідчив В. Дубровський, загальний стан архівної справи на Чернігівщині залишався незадовільним: "К моменту организации губарха архивный фонд Черниговщины находился в катастрофическом положении: не только не предпринималось каких-либо мер к его сохранению, но, напротив, все учреждения и лица безудержно ликвидировали архивы в сотни и тысячи пудов весом, заключающие в себе документы, восходящие к XVII в. Архивы гнили, горели, распродалались, выбрасывались из помещения в помещение или просто во двор и на улицу, продавались на базаре, ими топили печи, им находили множество различных варварских применений. Выделение из архивов полубелой бумаги для канцелярии считалась самым легким и невинным занятием, не требующим особых знаний и аккуратности.

Деятельность органов наробраза по охране архивного фонда характеризовалась полным неведением о том, какие у них имеются архивы, как и куда они исчезают. На съездах заведующих унаробразами всегда слышался стереотипный ответ: "В нашем уезде архивов нет, а какие были – все погибли. Никто их не учитывал". Даже самый вопрос об учете и охране архивов считался наивным, несвоевременным и смешным"².

В окремих випадках охоронці музеїв, аматори старовини відшукували і купували на ринках і в крамницях документи XVII – XVIII ст. Так, учений-філолог Вальтер Фохт протягом трьох років ледве не щодня відшукував на Ніжинському ринку архівні матеріали й скуповував їх на свої досить невеличкі кошти або випрошував у торговців. Таким чином він урятував архів Ніжинського грецького магістрату, що знаходиться зараз на зберіганні у Державному архіві Чернігівської області³.

4 березня 1922 р. було утворене Чернігівське губернське архівне управління, а у повітах запроваджені посади уповноважених губарху⁴. Перед губархом постали невідкладні завдання: зупинити знищення документальних матеріалів, провести облік усіх архівів губернії, з'ясувати їх кількість і

стан. Крім того, архівне управління мало займатися систематизацією документів, реєстрацією відомчих архівів, видачею довідок установам і приватним особам. Уся ця робота лежала на плечах невеличкого колективу архівних працівників.

У червні 1922 р. із закликом до громадськості сприяти діяльності губарху звернувся його перший завідувач Я. Жданович⁵: "На нас декретом 13 январа 1922 г. возложена чудовищная работа по организации губарха, в задачи коего входит не только приведение в известность и спасенне того, что осталось от архивов Черниговщины, не только приведение в порядок варварски изуродованных архивных памятников, коими топили печи, заворачивают селетки на базарах..., на нас возложено создание двух вполне оформленных научных учреждений – исторического архива и архива революции, могущих обслуживать интересы в одинаковой мере как государства, общества, так и науки.

Нет средств. Еще более обидно нам, нет людей, специальных работников.

Не снимая с себя ответственности за будущее Черниговского губарха и остатков архивов на Черниговщине, мы глубоко верим как в помощь советских учреждений, в сознательность граждан, понявших наконец, что архивный памятник является драгоценным достоянием его потомков, равно и в помощь молодежи, массаи стремящейся изучать архивную мудрость"⁶.

Протягом січня – березня 1923 р. губарх створив губернський історичний архів. Насамперед був визначений його штат: завідувач – 1, вчені архівісти – 2, сторож – 1, архівні реєстратори – 6 чоловік. Завідувачем був призначений молодий історик і педагог В. Дубровський⁷.

Протягом місяця до переданого архіву будинку колишнього Дворянського зібрання був перевезений архів колишніх місцевих установ Міністерства фінансів вагою 750 пудів 20 фунтів.

Протягом року в архіві було сконцентровано велику кількість документів періоду Жовтневої революції та громадянської війни, архівні матеріали Чернігівського губернського жандармського управління, міської управи, Селянського та Дворянського земельного банку, губернського земства, монастирів тощо⁸.

В обов'язковій постанові Чернігівського губвиконкому від 9 червня 1923 р. зазначалося, що "архіви поточною діловодства всіх діючих установ Чернігівщини знаходяться під контролем губарху, жодна установа не має права знищити якісь окремі книги, листування, цифрові матеріали"⁹.

Згідно з рішенням губвиконкому всі монастирські архіви мали бути перевезені до Чернігівського історичного архіву. Архіви церков, які залишались на зберіганні громад, мали бути упорядковані відповідно до інструкцій¹⁰.

У 1923 р. розпочалося комплектування бібліотеки історичного архіву. З цією метою завідувач архіву В. Дубровський звернувся до редакцій місцевих газет з проханням безкоштовно надавати архіву примірники усіх видань.

У жовтні 1922 р. при архіві під керівництвом В. Дубровського був створений історико-архівний гурток зі студентів Чернігівського інституту народної освіти для підготовки майбутніх архівістів. У лютому 1923 року губарх виділив йому окреме приміщення з опаленням та освітленням, в якому студенти тричі на тиждень займалися розбиранням, читанням та описуванням документів¹¹. За півроку свого існування гурток упорядкував таку кількість справ, яку, за словами Я. Ждановича, самотужки архівісти не впорядкували б за 2 роки. Але особливе значення діяльності гуртка полягало в тому, що завдяки цій роботі було підготовлено 16 молодих архівістів-практиків¹². У березні 1923 р. Рада Центрального архівного управління відзначила роботу Чернігівського губарху в складних матеріальних умовах і відзначила його серед інших губархів¹³, а I Всеукраїнська нарада працівників губархів і

центральної історичних архівів, що відбулася 6-9 грудня 1924 року у Харкові, визнала роботу чернігівських архівістів з реєстрації, охорони архівів, організації історико-архівного гуртка студентів зразковою для інших губархів¹⁴.

Самовіддана праця архівістів давала позитивні результати. До кінця 1924 року губарх взяв на облік у губернії 1824 архівів¹⁵.

У чотирьох округах (Ніжинській, Новгород-Сіверський, Конотопський і Сновський) діяли окружні інспектури губарху. Крім того, у Ніжинському та Сновському округах діяли окружні інспектори губарху. У губернії нагоді нараховувалося 29 архівних працівників, з них у губарху працювало 8, у губернському історичному архіві – 10.

Тим часом відбулася реорганізація архівних органів. 26 лютого 1923 року губернське архівне управління було реорганізоване в губернський відділ Укрцентрархіву¹⁶.

У зв'язку з адміністративно-територіальною реформою та ліквідацією губерній Чернігівський губернський архівний відділ у середині 1925 року був реорганізований в окружне архівне управління¹⁷. Окрарх продовжував здійснювати облік, концентрацію та упорядкування архівних матеріалів.

На підставі рішень I Всеукраїнського з'їзду архівних працівників 1 жовтня 1926 року на базі губернського історичного архіву був створений Чернігівський крайовий історичний архів, якому було передано 316 архівних фондів, які розміщувались у будинках: колишнього Дворянського зібрання, полкової канцелярії (будинок Мазепи), архіву колишнього окружного суду, архіву духовної консисторії в Слеському монастирі¹⁸.

Вже на початку свого існування крайовий архів зайнявся використанням документів. Так, у листопаді 1927 р. було організовано 2 виставки документів, які відвідало понад 4 тис. чоловік¹⁹.

На початку березня 1927 р. при архіві був організований історико-архівний семінар під керівництвом П. Федоренка²⁰. До складу семінару спочатку увійшли лише архівні працівники, згодом до них приєдналися музейні працівники та учителі. Протягом 9 березня – 19 червня 1927 р. було проведено 17 засідань, на яких вивчалась історія України XVII–XVIII століть, проводилися практичні заняття з документами²¹.

У 1928 р. архів виконав 179 запитів, у читальному залі працювали 34 дослідники (406 відвідувань), для користування було видано 1 тис. справ, 407 книжок²².

1 березня 1932 року на базі крайового історичного архіву і місцевої архівної управи був утворений Чернігівський обласний державний історичний архів. За штатним розкладом у ньому передбачалось 19 посад²³. Створені були також історичні архіви в Ніжині, Конотопі, Глухові, Ромнах і Прилуках.

Ще з серпня 1930 р., у зв'язку з ліквідацією округів і переходом на районну систему управління, на Чернігівщині почали створюватися районні та міські архіви. На 1 травня 1933 р. в області діяли вже 13 районних архівів, які приступили до концентрації документальних матеріалів райвиконкомів і сільрад²⁴.

До 1932 р. Чернігівський обласний історичний архів був майже повністю (на 90%) упорядкований. Та за згодою ЦАУ УРСР наприкінці 1932 – на початку 1933 р. архів був виселений одночасно з двох приміщень. Натомість він отримав будівлі двох церков. Архівісти були вимушені перевозити матеріали до непристосованих приміщень. Архів не мав коштів ні на їх обладнання, ні на перевезення матеріалів. Траплялися випадки, коли "за одну ніч, незважаючи на замки і печатки, матеріал исчезав цілими возами"²⁵. За цих обставин фонди опинились у хаотичному стані, значна кількість документів була втрачена.

Незважаючи на усі негаразди, чернігівські архівісти наполегливо впорядковували архівні матері-

али. Протягом 1933 року архіви області організували 26 виставок документів, опублікували в газетах і журналах 72 статті, провели 72 екскурсії в архівосховищах, прочитали 78 лекцій за документами архівів²⁶.

Утвердження тоталітарного режиму в СРСР зумовило посилення карально-репресивної системи держави. Не минула вона й архівних установ.

Поштовхом для широкого розгортання наступу на історичну науку був надрукований у 1931 р. відомий лист Й. Сталіна до редакції журналу "Пролетарська революція", що поставив перед "істориками-марксистами" завдання "піднести питання історії більшовизму на належну височінь, поставити справу вивчення історії нашої партії на наукові, більшовицькі рейки і загострити увагу проти троцькістських і всяких інших фальсифікаторів історії нашої партії, систематично здираючи з них маски"²⁷.

Посилення тиску партійної ідеології на архівістику виявилось у нищівній критиці науковців-архівістів, звільненні з роботи досвідчених фахівців і заміні їх членами партії, арештах. У середині 1930-х рр. більшість кваліфікованих архівістів Чернігівщини була репресована, а стан архівної справи в області був визнаний незадовільним²⁸.

У грудні 1938 р. відбулась передача архівів у відання НКВС, у зв'язку з чим 26 серпня 1940 р. Чернігівський обласний історичний архів був перейменований в Обласний державний архів УНКВС у Чернігівській області²⁹.

Підпорядкування органам НКВС вкрай негативно позначилось на роботі архівів. Фонди були практично закриті для використання, більшість їх засекречена. Різко зменшилась кількість науковців, які працювали в читальному залі.

Та незважаючи на труднощі, архівісти робили важливу справу – зберігали документальні скарби нашого народу. Напередодні Великої Вітчизняної війни Чернігівський обласний архів за складом і змістом документів був одним з найкращих в Україні: у сховищах обласного архіву та його філіалів у Ніжині й Прилуках було зосереджено 4982 фонди, 2 565 018 од. зб.³⁰

¹ Комаренко Н.В. Установи історичної науки в Українській РСР. – К., 1973. – С. 145–146.

² ДАЧО. – Ф. Р-15. – Оп. 1. – Спр. 292. – Арк. 351–353.

³ Там само. – Ф. Р-647. – Оп. 2. – Спр. 83. – Арк. 97–101.

⁴ Там само. – Ф. Р-593. – Оп. 1. – Спр. 993. – Арк. 13–14.

⁵ Про нього див.: Репресоване краєзнавство. – К., 1991. – С. 342; Сіверянський літопис. – 1999. – № 2. – С. 107; Українські архівісти (XIX – XX ст.). Біобібліографічний довідник. – К., 2007. – С. 230; Українські архівісти. Вип. 1 (XIX ст. – 1930-ті рр.). – К., 1999. – С. 139 тощо.

⁶ Красное знамя (Чернігів). – 1922. – № 138. – 22 червня.

⁷ ДАЧО. – Ф. Р-647. – Оп. 2. – Спр. 22. – Арк. 109. Докладніше про В. Дубровського див.: *Астаф'єв О.* Світ як стан духу // Сіверянський літопис. – 1997. – № 6. – С. 37; *Дубровський В.* Уривки із споминів // Сіверянський літопис. – 2000. – № 6; *Дубровський В.* Проблеми історичного вивчення Чернігівщини / Підг. до друку, передмова і примітки О. Коваленка // Сіверянський літопис. – 2005. – № 1; *Курас Г.* "Хочу відчувати себе вільним" (до 110-річчя від дня народження Василя Дубровського) // Сіверянський літопис. – 2007. – № 1. – С. 136; *Курас Г., Демченко Т.* З літературної творчості Василя Дубровського // Літературний Чернігів. – 2003. – № 4. – С. 85; Українські архівісти. Вип. 1 (XIX ст. – 1930-ті рр.). – К., 1999. – С. 126.

⁸ ДАЧО. – Ф. Р-647. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 11–16.

⁹ Там само. – Оп. 2. – Спр. 15. – Арк. 13.

¹⁰ Там само. – Ф. Р-651. – Оп. 1. – Спр. 253. – Арк. 16.

¹¹ ДАЧО. – Ф. Р-647. – Оп. 2. – Спр. 22. – Арк. 7 зв.

¹² Там само. – Арк. 78.

¹³ Там само. – Спр. 16. – Арк. 56.

¹⁴ Архівна справа. – 1925. – Кн. 1. – С. 57–68.

¹⁵ ДАЧО. – Ф. Р-647. – Оп. 2. – Спр. 87. – Арк. 41.

¹⁶ Там само. – Спр. 16. – Арк. 17.

¹⁷ Там само. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 1.

¹⁸ Там само. – Оп. 3. – Спр. 34. – Арк. 29–33, 40.

¹⁹ Там само. – Ф. Р-651. – Оп. 1. – Спр. 48. – Арк. 5.

²⁰ Про нього див.: *Коваленко О.Б.* Павло Федоренко як архівіст і археограф // Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи": Наукові доповіді Всеукраїнської конференції. – К., 1996. – Ч. 1 а. – С. 199; Павло Костянтинович Федоренко (біобібліографічний покажчик). – Чернігів, 2003 (Серія "Історики та краєзнавці Чернігівщини"); *Коваленко О.Б., Ткаченко В.В.* Три справи і одне життя (П.К. Федоренко) // Репресоване краєзнавство (20–30 роки). – К., 1991. – С. 228–233; Українські архівісти (XIX – XX ст.). Біобібліографічний довідник. – К., 2007. – С. 636.

²¹ ДАЧО. – Ф. Р-651. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 2.

²² Там само. – Спр. 37. – Арк. 77–77 зв.

²³ Там само. – Оп. 2-Л. – Спр. 1. – Арк. 23–23 зв.

²⁴ Там само. – Ф. Р-647. – Оп. 7. – Спр. 3. – Арк. 282.

²⁵ Там само. – Ф. Р-651. – Оп. 1. – Спр. 87. – Арк. 6–13.

²⁶ Там само. – Ф. Р-647. – Оп. 7. – Спр. 3. – Арк. 108–111.

²⁷ *Сталін Й.В.* Твори. – К., 1951. – Т. 11. – С. 85–103.

²⁸ ДАЧО. – Ф. Р-647. – Оп. 5. – Спр. 2. – Арк. 19 зв.–20; Ф. Р-651. Оп. 1. – Спр. 68. – Арк. 7–10.

²⁹ Там само. – Ф. Р-651. – Оп. 2-Л. – Спр. 40. – Арк. 49.

³⁰ Там само. – Ф. Р-647. – Оп. 5. – Спр. 75. – Арк. 72.

Татьяна Таирова-Яковлева

К вопросу об уровне образованности и эпистолярной культуры представительниц казацкой старшины второй половины XVII – начала XVIII вв.

Хорошо известно, что среди жен и дочерей украинской шляхты и старшины XVII – начала XVIII вв. было много весьма образованных особ. Свобода, которой пользовались украинские женщины, во многом исходившая из западных традиций, частично перенятая из Польши, а в чем-то сохранившаяся со времен Киевской Руси, коренным образом отличала их от запертых в теремах русских цариц и царевен. Даже в самом конце XVII в. еще казалось небывалым делом внедрение новых причесок, предпринятое Агафьей Семеновной Грушецкой, супругой царя Федора Алексеевича, а тем более – публичные появления и претензии на власть царевны Софьи Алексеевны.

Многие украинские женщины, начиная с середины XVI в., были активными членами братств. Скорее всего, многие из них были грамотными. Самой известной церковной деятельницей второй половины XVII – начала XVIII в. была Мария Магдалена, мать Ивана Мазепы. До наших дней дошли официальные документы Киевского Печерского девичьего монастыря, подписанные ее властной рукой¹. Можно вспомнить и значительно более ранний эпизод, когда Ганна Хмельницкая, третья жена Богдана, издала в отсутствие мужа собственный универсал².

Однако до сих пор историки располагают лишь отрывочными свидетельствами об уровне образованности женщин Гетманщины. Так как специальных учебных заведений для них не существовало вплоть до середины XVIII в., они могли получать только домашнее образование. То, что до наших дней не дошли личные архивы деятелей Гетманщины, не позволяет судить о том, существовал ли пласт "личной" корреспонденции женщин Гетманщины. Переписывались ли они со своими мужьями (тут можно вспомнить знаменитую переписку Яна Казимира с Марией-Людовикой и Яна Собесского с Марией-Казимирой) или между собой?

Единственным до сих пор известным свидетельством переписки с женщиной было существование "любовных" писем Ивана Мазепы, адресованных Мотре Кочубей. Письма настолько личные, что, вне всяких сомнений, они предназначались только для девушки, то есть она как минимум умела читать. К тому же в этих письмах есть упоминание о дорогом подарке Мазепы – "книжечке"³. Такой подарок также имел смысл, только если допустить, что Мотря была достаточно образована, чтобы интересоваться литературой.

Недавно нам удалось выявить в Российском государственном архиве древних актов письмо Анны Обидовской, адресованное ее матери Людмиле Кочубей. Оно представляет собой уникальный образец личной женской переписки представительниц левобережной украинской старшины начала XVII в. Письмо было написано 1 марта 1707 г. и интересно также как образец "простой мовы" того времени. К тому же, оно содержит новые биографические подробности.

Известно, что в 1698 г. Анна, дочь генерального писаря Василия Кочубея, вышла замуж за Ива-

на Обидовского, любимого племянника Ивана Мазепы, которого все пророчили в преемники гетмана. Венчал их тогда сам Стефан Яворский. Но в самом начале Северной войны, в феврале 1701 г. Иван Обидовский умер. На содержание Анне были за заслуги Ивана Обидовского пожалованы села Крупичполе, Вишневка, Сваричевка, Коравай и Переводы. Считалось, что Анна так и оставалась вдовой, причем, когда начались гонения на мазепинцев в 1709 г., ее с сыном не минула эта участь, несмотря на то, что она была дочь Кочубея, реабилитированного Петром I. Анна была лишена принадлежавших ей имений, вплоть до 1711 г. содержалась в Полтаве под следствием. Затем, по решению суда, она была отправлена в Глухов, где ей было приказано безвыездно жить.

Из письма следует, что после смерти И. Обидовского Анна тяготилась своим положением вдовы. За ней активно ухаживал молодой пан Красенский, который сделал ей официальное предложение. Так как к этому времени Василий Кочубей уже высказал свое согласие, то Анна просила согласия матери и предлагала устроить официальное сватовство после возвращения из похода гетмана Ивана Мазепы (как ближайшего родственника ее первого мужа) и Василия Кочубея. Письмо дышит радостными надеждами молодой женщины, которым, скорее всего, не суждено было сбыться. В апреле 1707 г. произошел роковой военный совет в Жолкве, после которого стало ясно, что Петр I собирается превратить Гетманщину в "выжженный край"⁴. И. Мазепа начал переговоры с поляками, а в сентябре В. Кочубей написал свой первый донос.

Никаких свидетельств о том, вышла ли Анна Обидовская-Кочубей замуж второй раз, не сохранилось. Но ее письмо к матери – это уникальный документ, приоткрывающий завесу над повседневной жизнью украинских женщин начала XVIII в.

Документ публикуется на основании принципов, принятых в археографии России для издания документов XVII – XVIII вв. Текст печатается с сохранением орфографии, но с заменой отсутствующих в современной орфографии букв. Буква "ъ" в конце слов не воспроизведена. Титла раскрыты по правилам современного правописания, выносные буквы введены в строку, и в примечаниях это специально не оговаривается. "Де", "г", "го" переданы полными словами ("день", "год" или "года") без специальных оговорок в примечаниях, равно как и пропущенные "а" и "е" после букв "в", "д", "л", "м", "н". Пунктуация расставлена согласно современным правилам. Отточия означают пропуски, не подавшиеся надежному восстановлению.

1. Гетман Иван Мазепа. Документы из архивных собраний Санкт-Петербурга. – СПб., 2007. – Вып. 1. – № 349. – С. 216.

2. Лазаревский А. Властная гетманша // Киевская старина. – 1882. – № 1. – С. 213–214.

3. Тацрова-Яковлева Т.Г. Мазепа. – М., 2007. – С. 266.

4. Там же. – С. 188–190.

Милостивая добродейко, мосци пане матко.

Яко устне, будучи в Батурине, ознамовала вашей милости, моей доброеице, же пан Красенский молодой старается в приязнь мою, так и листовне ознаймую вашей милости, доброеице, же по килка кротне отзовется то устне, то листовне. А тепер, под час сего ярмарку Борзенского, приездил секретнее до Нежина и, будучи в мене, просил в певную декларациею. Теди я, пометаючи, як его милость, добродей пан родич был в селце моем Перевод, и я ознаменовала о том доброееви, иж его милость, пан родич, родительским словом мовил: Бог благословит. Тут ж уважала, же мне для розних причин в вдовином стану не зоставати и, видячи зичливое и щирое старане его, деклоровалам: дождавши щастливого, даст Господи Боже, повороту ясневельможного пана гетмана и его милости, добродея пана родича, неотмовне бути приятелем ему, теди упавши до стоп ног родических вашей милости, моей милостивой добродейки, прошу покорнее родительского благословения и абы за благословением вашим родительским тое дело могло скончиться. В що покорнее упрошаючи, отдаюся з сыном моим милостивой добродейской ласце.

З Нежина марта 1 року 1707 (?)

Вашей милости, моей милостивой доброеицы во всем ...шая дочка и наинижайшая слуга и дщерь

Анна Кочубеевна Обедовская

РГАДА. – Ф. 124. Малороссийские дела. 1708. – № 20. – Л. 15. Подлинник.

Сергій Токарєв

Нововиявлені документи про діяльність "Експедиції Батуринського та Глухівського будівництва" на початку 50-х рр. XVIII ст.

У жовтні 1708 р. у розпал Північної війни між Московщиною та Швецією гетьман І. Мазепа підняв повстання проти російського панування і перейшов на бік короля Карла XII. Відповідь не забарилася. На початку листопада російські вояки під проводом О. Меншикова захопили і практично повністю знищили столицю Української козацької держави – Батурин разом з її захисниками й місцевими жителями. Тим не менше, обраний у 1727 р. гетьманом Лівобережної України Д. Апостол порушив клопотання щодо переведення сюди своєї резиденції з Глухова. Для цього якраз настав зручний момент: О. Меншиков, якому натоді належав Батурин, опинився в опалі, а його маєтності було конфісковано¹. У червні 1731 р. Д. Апостол доручив воронізькому сотнику І. Холодовичу, який перебував у Москві, клопотатись про перенесення столиці Гетьманщини до Батурина, але жодної відповіді не отримав².

У 1734 р., після смерті Д. Апостола, влада на Лівобережній Україні перейшла до "Правління

Гетьманського уряду" на чолі з князем А. Шаховським, який, зі свого боку, направив представлення про перенесення столиці з Глухова до Батурина. Однак і воно залишилось без задоволення.

Реалізувати ці наміри вдалося лише після обрання гетьманом К. Розумовського. 24 липня 1750 р. імператриця Єлизавета Петрівна підписала указ, яким дозволила гетьману відновити Батурин, "при заложенні оноу учинить освящение по церковному обыкновению и иметь там свою резиденцию"³. Проте натоді у Батурині не було придатних для розміщення урядових установ і проживання гетьмана приміщень. Тому справа про перенесення столиці затягнулась. Перш за все необхідно було облаштувати резиденцію К. Розумовського, який тимчасово оселився у Глухові. 14 вересня 1751 р. гетьман завітав до Батурина й, оглянувши місто, 17 вересня видав розпорядження щодо його відбудови. Незабаром була утворена "Експедиція Батуринського та Глухівського будівництва", покликана втілити в життя цей амбітний проект⁴.

Діяльність цієї інституції принагідно висвітлили у своїх дослідженнях О. Васильчиков, О. Лазаревський, С. Павленко. Спеціальну студію спорудженню "Національних строєній" присвятив П. Нечипоренко⁵. Але питання, пов'язані з організацією постачання будівельних матеріалів, робочої сили, порядком оплати роботи майстрів та утримання робітників, проведення будівельних робіт на конкретних об'єктах, потребують подальшого з'ясування.

Наведені нижче документи, що зберігаються у Центральному державному історичному архіві України в Києві у фонді № 51 (Генеральна військова канцелярія) і уперше запроваджуються до наукового обігу, ілюструють деякі аспекти роботи "Експедиції Батуринського та Глухівського будівництва".

Текст документів подається мовою оригіналу згідно з нормами сучасного російського правопису із збереженням фонетичних та стилістичних особливостей оригіналу. Нерозібрані місця в тексті позначені трикрапкою у квадратних дужках [...]. Археографічне опрацювання здійснено на підставі правил передачі тексту кириличних документів XVI – XVIII ст. популярним методом⁶.

1. Павленко С. Загибель Батурина 2 листопада 1708 р. – К., 2008. – С. 229.

2. Лазаревский А. Исторический очерк Батурина // Чтения в Историческом обществе Нестора-Летописца. – К., 1892. – Кн. 6. – С. 116.

3. Полное собрание законов Российской империи. – Изд. 1830. – Т. XIII. – Ст. 9786.

4. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. – К., 1908. – Т. 2. – Полк Нежинский. – С. 260–261.

5. Нечипоренко П. "Національні строснія" 1748 – 1765 рр. на Посем'ї та їх відношення до господарства гетьмана Розумовського // Студії з історії України Науково-дослідної кафедри історії України в Києві. – К., 1929. – Т. 2. – С. 45–55.

6. Див.: Страшко В. Правила передачі тексту кириличних документів XVI – XVIII ст. дипломатичним і популярним методами та рекомендації для застосування цих правил у виданнях наукового і науково-популярного типів. – К., 1992.

№ 1

**Донесення новгород-сіверського сотника Стефана Судієнка
про організацію сплаву деревини з Пирогівської пристані для потреб
будівництва в Батурині**

7 травня 1751 р.

Указом Ея Императорского величества из оной Генералной канцелярии, сего мая 7 дня мною полученним, велено находячийся при Пироговской пристани в местах лес весь до остатка по реке Десне без упущения нынешнего удобного времени мне сплавить в то место, где ближе и способнее к свозке в город Батурин мною будет устроено. А понеже я за силу данной мне инструкции и прежде присланных з Генералной войсковой канцелярии указов нахожусь у строения повеленных в горах Мезинской и Петровской вапенных заводов¹, к которым заводам мною як для копаня на печи ям, скрытия гор и для битя крейди на палене вапна, так и гончари на зделание шаповаленных печей и протчие потребные майстеры з работниками мною уже давно подговореваны и якие потребны были к тому инструменты все наделаны и к оным горам отпущены. И с тех уговоренных мною работных людей горовые на печи ямы копать и гору скрывать начали. А ныне и цеглу, которую монастыря Новгородского² за и то образно на печи вапенные взять повелено надобно вскоре к Мезинской горе на байдаках отпускать, при отпуску якой цеглы також при строении оных вапенных заводов всегда самому мне надобно быть и смотреть, дабы при том строении ни в чем остановки не следовало и чрез то потребное время туне не проходило. Чего я рачително смотря и ныне при показанной начатой работе сам был почему и присланный з оным генералной канцелярии указом в доме мене не застал, а буди по тому Генералной канцелярии указу я для осмотра по реке Десне такова места, куда б показанный лес ближе и способнее к свозки в Батурин поставить, поеду и оный лес в то место отпускать от Пироговской пристани³ сам буду и затем от строения вышеписанных заводов отлучусь, то в оном строении без моего при том бытия конечно в чем-нибудь может последовать остановка и в работе неисправность, и тую неисправность когда доведется другой раз переделовать, то в виданной мне из скарбу войскового казне учинится напрасный убыток. Того ради в том в генералную войсковую канцелярию донося в покорности моей прошу не повелено ль будет к сплавки показанного лесу у пристани Пироговской находячогось и ку смотрению по реке Десне такова места, где б оный ближе и способнее к свозки в город Батурин поставить определить кого з других сотников или иных каких чинов, кои никаких комиссий не отправляют. Ежели же мене от того дела уволено не будет и по вышеписанным резонам в строении объявленных вапенных заводов учинится остановка и в работе неисправность и чрез то в виданной мне казне последует убыток, то б впредь того от Генералной войсковой канцелярии на мене невзисковано.

Сотник Новгородский

*Стефан Судієнков**ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 11017. – Арк. 2–3. Оригінал.*

№ 2

**Доповідь Експедиції Батуринського та Глухівського будівництва
з проханням визначити порядок оплати праці майстрів-будівельників**

1 жовтня 1752 р.

Сего октября 1-го дня сотник батуринский Стожко присланным в учрежденную Экспедицию репортом представил, что с полков разных мастеровых работников, яко то каменщиков, плотников, столярей, кузнецов и тертичников прислано потребное число, коими де работниками что надобно с повеления господина инженер-подполковника разные потребности к строению заготовляются. Тех же каменщиков и как прибудут еще с полков уговориватся от тысячи кирпича, или от всего дела гуртом, також де теслям и тертичникам присилаемим по наряду с полков и пешим работникам производить ли заплату и почему – от дня ли или от штуки, кому именно, либо и всем не производить заплати; яко ж де с оних висилаемих работников есть весьма убогие: а в Экспедиции почему им должна бить заплата неизвестно для того, что в доме глуховском Его ясневелможности все то в заплате содержано було под росправою метердотеля Дрона. Того ради о том для високой Его ясневелможности повеления учрежденная Экспедиция докладывает.

Енералний асаул
Бунчуковий товарищ

*Петр Валкевич
Иван Пироцкий*

ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 11198. – Арк. 1–1 зв. Оригінал.

№ 3

**Наказ Генеральної військової канцелярії
про встановлення порядку оплати майстрів-будівельників на будівництві в Батурині**

5 жовтня 1752 р.

По докладу оной Экспедиции, котрим представлено по репорту сотника батуринского, яко де с полков разных мастеровых людей, как то каменщиков, столяров, кузнецов и других, к делам в городе Батурине определенного строения прислано потребное число, коими де работниками всякие потребности к строению и повелению инженер-подполковника заготовляются, и мастерам работникам производить ли заплату, и почему требуется наше резолюции, повелеваем оним мастеровим людем производить заплату таким распорядком, чтоб они напрасно той плати получать не могли и в том не следовало б казенного убитка тоже заплату производить из денег Скарбу войскового.

ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 11198. – Арк. 2 зв. Оригінал.

№ 4

**Рапорт батуринського сотника Дмитра Стожка⁴ до
Генеральної військової канцелярії з проханням надіслати
достатню кількість робітників на цегельну і лісопильну фабрики**

21 жовтня 1751 р.

Для деланья в будущее лето к строению города Батурина потребно сей осени на полтретя милиона кирпичей, глины кирпичной, чтоб оная чрез следующую зиму вымерзти быти могла; виставить наружне доволним числом, а понеже по справки явилось яко к строению в Батурине пилной мелнице к майстру маночних дел господину Береру для бития своего и других работ висланно з других сотен по дву нарядам пеших работников зовсем двадцяти человек, коих всех работников при той мелнице весною мает быти того ради поденно [...] работников последнего наряду 100 человек. И велено вислать в Батурин к построению мелницы з сотен Новомлинской, Борзенской, Бахмацкой, Кролевецкой, Короповской и протчих сотен 120 человек, употребленных к выставлению доволного числа кирпичной глины при всяких прилежных старателствах. И всем тем работникам кормление приличное выдавать в пристойном месте [...]. Потребно ж к раскопыванию инструментов доволно заступов и лопат вислати [...] И велено находящимся в строении пилной мелницы 220 человек работников, что ныне при той пилной мелнице такой нужной работы, в которую все оние работники могли б быть употребляемы, не имеется, и при том еще сотник приложит всем оного своего строителства, чтоб мети работников оной кирпичной глины выставлено было нинешного времени в том месте большее число [...]

УДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 10857. – Арк. 1–3. Оригінал.

№ 5

**Доповідь Експедиції Батуринського та Глухівського будівництва
до Генеральної військової канцелярії з проханням надати вказівки щодо будівництва
гетьманського будинку**

28 жовтня 1752 р.

По высокому повелению Его ясневелможности строение домовое з Самбора⁵ все перевезено без остатка в Батурин сего октоврия средних чисел. И когда от Экспедиции велено сотнику батуринскому взять известие от инженер-подполковника Этингера⁶, сколько в оном строении меет быть печей и якою мерою, то сотник батуринский и прислал репортом представление со известием, что в том строении печей меет быть осмь. Також при том приложено и меру в ширину, в вишину и в

должину, а каким цветом оние печи и фигурами и здешней ли работы, или калужской, о том от инженер-подполковника не показано. Для того от учрежденной Экспедиции послан был перве сотник глуховский Турянский⁷, а потом бунчуковий товарищ присутствующий в Экспедиции Турянский же к Ивану Николаевичу Дрону: оние печи к батуриному строению каким манером должны быть, с какими фигурами или гладкие и каким цветом. Понеже как учреждена Экспедиция и подавани докладные пункта Его ясневелможности, то в резолюции повелено получать о вистатчении по Экспедиции, что принадлежит до Глуховского Его ясневелможности дому известие от метердотеля Дрона чрез атамана глуховского Почеку⁸ все от Экспедиции опуски, чого Иван Николаевич Дрон чрез атамана писмено требовал, чинени и нине чинятся. А о вишеписанных печах никакого Экспедиция не имеет подлинного известия. А понеже учрежденная Экспедиция во всех делах и отправлениях своих також и в дачи денег скарбових получает высокие ордери Его ясневелможности з Генеральной войсковою канцелярии, того ради о вишеписанном докладивает впредь к батуриному строению о принадлежащих каких-либо материалах и других надобностях по числу, мери и весу, и каким что образом, також о майстерових и работних людях и на то отпуск скарбових денег кому будет высоким повелением Его ясневелможности поручено. Ему ль, Ивану Николаевичу Дрону, чрез атамана глуховского присилать в учрежденную Экспедицию письменные требования: как чинится и о глуховском строении, или кому другому. Понеже выстатчение материалов и заплата всякая в том деле происходящая и протчое меет быть отпускаемо з записками и росписками по порядку в книгу шнурую: по востребованиям того, кого именовано и означено будет высоким Его ясневелможности повелением. Також и предупомянутые осмь печей в батуриное строение потребные каким цветом и манером быть имеют должна Экспедиция о всем том ожидать резолюции з Енеральной войсковою канцелярии.

Генеральный асаул	<i>Петр Валкевич⁹</i>
Бунчуковий товариш	<i>Иван Турянский</i>
Бунчуковий товариш	<i>Иван Пироцкий</i>

ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 11316. – Арк. 2-2 зв. Оригінал.

№ 6

Ордер гетьмана К. Розумовського Експедиції Батуриного та Глухівського будівництва про виділення коштів і вказівки щодо будівництва в Батурині

3 листопада 1752 р.

От оной учрежденной Экспедиции доложено нам, что имеющее в Самборе домовое строение в силе повеления нашего все без остатка в Батурин перевезено, а в оное де строение по освидетельствованию сотника батуриного Стожка за сношением з обретающимся в Батурине инженер-подполковником Етингером потребно печей осмь, токмо якими цветами и здешней ли работы или калужской те печи зделаны быть должны, оная де Экспедиция известия не имеет и при том требует при-

надлежащие к батуриному материялы и другие надобности, и також и денги, яко оные надлежит держать з записками и росписками впред той Экспедиции по чиим требованием отпускать нашего рассмотрения и резолюции. А яко прежде сего по допущению оной же Экспедиции, данным от нас той Экспедиции ордером предложено з отпушенных в оную Экспедицию з Скарбу войскового 2 500 рублей отправить в Батурина к тамошнему сотнику Стожку и дать ему заплату от той Экспедиции и велеть с тех денег потребные до постановления в Батурине оногo Самбурского домового строения материялы и протчие надобности исправлять покупкою настоящею з ведома и наставления обретающогось в Батурине инженер-подполковника Еттингера без всяких излишностей и передач и вернуть записками и росписками в шнуровой книге, о чем и оному сотнику предложено. И ныне инженер-подполковник Еттингер из Батурина уже отлучился, того ради имеет оная Экспедиция во исправлении того Батурина строения и во отпуске надобных материялов поступать по требованиям коллежского советника господина Теплова, которому от нас что ныне в Батурине построено быть должно объявлено.

ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 11316 – Арк. 3 зв.–4. Завірена копія.

Примітки:

1. Мезин – село Понорницької сотні Чернігівського полку, на околицях якого були виявлені поклади крейди і вапна. Упродовж будівництва до Батурина по Десні й Сейму було доставлено 10 тисяч четвертей цієї сировини.
2. Новгородський монастир – Спасо-Преображенський монастир у Новгороді-Сіверському, заснований в XI – на початку XII ст. Протягом XVII – XVIII ст. було відновлено Спаський собор, трапезну Петропавловську церкву, келії, зведено муровану огорожу з надбрамною дзвіницею. У 1674 – 1679 рр. у монастирі діяла друкарня, у 1657 – 1689 рр. – слов'яно-латинська школа.
3. Пирогівська пристань – пристань на р. Десна в районі с. Пирогівка Воронізької сотні Ніжинського полку, звідки здійснювався сплав лісу вниз по течії.
4. Стожок Дмитро – батуринський сотник (1750 – 1773), займався заготівлею будівельних матеріалів, наймом робочої сили для "Експедиції Батурина та Глухівського будівництва", а також наглядав за спорудженням цивільних і промислових будівель у Батурині.
5. Великий Самбір – село, з якого до Батурина була перевезена готова дерев'яна будівля для спорудження гетьманського палацу.
6. Інженер-підполковник Еттингер – керівник будівельних робіт у Батурині.
7. Турянський Дем'ян Олексійович – глухівський городовий отаман (1737 – 1740), сотник (1740 – 1760).
8. Почека (? – 1752 – ?) – глухівський городовий отаман.
9. Валькевич Петро Васильович (? – 1785) – значний товариш Стародубського полку (1709), військовий канцелярист Генеральної військової канцелярії (1714 – 1715), ресент Генеральної військової канцелярії (? – 1728), бунчуковий товариш (1733 – 1740), генеральний осавул (1741 – 1758).

Світлана Щербина

Цехові книги із зібрання Чернігівського історичного музею ім. В.В.Тарновського

Цехові книги являють собою унікальні джерела з історії ремісничих корпорацій старої України. Різні за формою, змістом, характером записів, вони здебільшого містили копії привілеїв, які регулювали діяльність ремісничих об'єднань, записи про вступ до цеху, надходження до "цехових скриньок" коштів та їх витрачання.

Нині у фондах Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського зберігається 21 рукописна цехова книга XVII – XX ст., що походять з Кролевця, Козельця, Новгород-Сіверського, Вороніжа, Мглина, Коропа та Глухова. Здебільшого вони потрапили до музею із зібрання Чернігівської губернської вченої архівної комісії. Збирання цехових реліквій було започатковано з ініціативи чернігівського губернатора Є. Андрієвського, що збіглась у часі з остаточною ліквідацією цехового устрою на території Чернігово-Сіверщини у 1902 р.

"Книга Глухівського цеху калачницького"¹, оригінал якої зараз зберігається у Чернігівському історичному музеї ім. В.В. Тарновського, була опублікована у 1926 р. К. Лазаревською². Книга, датована 1731 – 1901 рр., містить 132 аркуші й оправлена у шкіряні палітурки темно-коричневого кольору з вибитими візерунками. У роки Великої Вітчизняної війни пам'ятку разом з іншими експонатами з музейного зібрання було евакуйовано до Уфи. "Книга Колачницкая новоставленная"³ містить список братчиків, докладну інформацію про фінансовий стан цеху та добродійну допомогу церкві.

У фондах музею зберігається також книга Глухівського різницького цеху 1716 – 1900 рр.⁴ Оправлена у шкіряні палітурки темно-коричневого кольору з вибитим візерунком, "Книга новозаведенная братства резницкого цеху глуховского"⁵ крім традиційних записів про надання привілеїв цеховим ремісникам, записів про прийом нових членів і призначення цехмістра, містить твори релігійного характеру. Подібні тексти мали на меті виховання християнської моралі та добропорядності у членів цеху. Окремі частини книги було присвячено "померлим браттям цеху резницкого Глуховского"⁶ та дійсним членам цеху, "чтоб в потомние часы было сведомо и памятно сие"⁷.

Книга Воронізького ткацького цеху 1742 – 1854 рр.⁸ надійшла до музею Чернігівської губернської вченої архівної комісії у 1898 р.⁹ "Вновь заведенная"¹⁰ книга невелика за обсягом (35 аркушів) і має обкладинку темно-коричневого кольору з шнурками для зав'язування. Записи в ній пронумеровані, але хронологія часом порушується. Здебільшого вона містить відомості про прийняття до цеху нових братчиків та інформацію про підтримку церкви¹¹.

Цехові книги Коропа до Чернігівської губернської вченої архівної комісії потрапили у 1902 р.¹² "Книга Коропського сапожницького цеху" 1800 – 1891 рр.¹³ складається з 213 аркушів. На шкіряних палітурках темно-коричневого кольору наявні вибиті візерунки та сліди від застібок. На початку книги вміщено кольорове зображення хреста, обабіч якого у землю встромлені списи¹⁴. Характер записів у книзі однотипний, оскільки вона була "учиненна для уписки настоящих мастеров"¹⁵. Цікаво, що досить часто майстри при входженні до корпорації сплачували кошти і за поховання. Так, у 1854 р. прийнятий до цеху А. Максак заплатив 3 крб "для погребения его и семейства"¹⁶.

Книга Коропського ковальського цеху 1771 – 1901 рр.¹⁷, що складається з 73 аркушів, має обкла-

динку рудого кольору з шкіряними мотузочками для зав'язування. Вона була заведена з метою "запису приходів и расходов цехових и кто как в оный цех должен входить" й мала слугувати "для потонних знаний"¹⁸. "Книга цеху ковальського Короповського" містить текст постанови ратуші, в якій ішлося не лише про підтвердження прав ремісничій корпорації, а й про конкретні умови прийняття до неї, зазначалися сума вступного внеску, строки канунів та рамки судової юрисдикції цехмістра, старшого брата і ключника¹⁹. З тексту книги видно, що крім ковалів до цеху входили котлярі. Характерними є записи про так звану визволку майстрів і підмайстрів. Достатньо детально у цеховій книзі фіксувались умови прийняття та строки навчання учнів. Так, 25 грудня 1789 р. П. Мизин узяв в учні П. Третьякова на чотири роки, що засвідчувалось відповідним записом у книзі за присутності свідка – матері учня²⁰. В окремому розділі "Книги цеху ковальського Короповського" поіменно зазначалось, якому майстру був підпорядкований той чи інший підмайстер. У XIX ст. однією з причин вступу до цеху стало прагнення бути похованим за рахунок корпорації. Так, 1 листопада 1897 р. з цією метою до цеху вступив І. Горбачов²¹.

Книга Короповського кравецького и кушнірського цеху 1724 – 1888 рр.²² складається з 73 аркушів. Оправлена в шкіряні палітурки темно-коричневого кольору з вибитим візерунком та залишками застібок. На першому аркуші книги вміщено малюнок релігійного змісту, а на зворотному боці зображено ікону Святої Трійці²³. Записи у книзі переважно містять інформацію про "поєднання цеху" та сплату грошей до цехової скриньки. 22 квітня 1771 р. до книги було вписано І. Поповича "за ведомом пана цехмістра М. Поповича и старших братов О. Розувана и П. Бойки и ключника Е. Ситника и при всей братии до цеху весь доход отдал и братию отбул"²⁴.

Про згадувану у "Черниговских губернских ведомостях"²⁵ книгу ліквідованої Короповської ремісничої управи будь-яка інформація відсутня.

У 1902 р. від новгород-сіверського міського голови В. Жадкевича до Чернігівської губерньської вченої архівної комісії потрапила "Книга на записку ремесленников калачницкого цеха"²⁶. Пізніше ця пам'ятка була передана до Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського, де й зберігається дотепер²⁷. Книга, оправлена у шкіряні палітурки темно-коричневого кольору, охоплює період від 1711 до 1900 рр. і містить 116 пронумерованих аркушів (117 – не пронумерований). Під записами XIX ст. містяться відбитки печатки Новгород-Сіверської перепечайської управи. Книга складається із записів про вступ до цеху, відбування молодчества, призначення писаря, витрати та прибутки ремісничого об'єднання, а також документів, котрі регулювали діяльність корпорації. У цеховій книзі чітко простежується специфіка калачницького ремесла, яка полягала в активній участі у виробничому процесі жінок. 2 квітня 1740 р. Горпина Семениха "поставила за себе покрасу за цехмістра Кліма Семенова Заверухи и при братии всей старшой и меншой уписуюсь у книгу у вечние часи и не виновати остаюсь ни в чом"²⁸. 20 березня 1761 р. Є. Маліновський "поставил в цеху братском калачницком за жену свою Агафію покрасу", за що зобов'язався три роки служити писарем і сплатив "на расход братський и на напиток" 50 копійок²⁹. 16 жовтня 1771 р. С. Сазон "поставил за второбрачну жену свою Доминику Федоровну покрасу"³⁰. 4 грудня 1774 р. новгород-сіверська міщанка А. Чортиха сплатила вступний внесок за свою дочку Євфросинію Кирилівну та, "когда Бог велит, ея мужа"³¹. Також у книзі достатню увагу приділено господарським витратам корпорації. Книгу Новгород-Сіверського калачницького цеху схарактеризував і частково опублікував І.М. Ситий³².

"Книга Мглинського цехового товариства" 1744 – 1900 рр.³³ надійшла до Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського з невідомого джерела. У книзі, яка містить 70 аркушів, відсутня

обкладинка. Записи йдуть за порядковим номером. Книга складається з реєстру братчиків, записів про вступ до цехового товариства ремісників різних спеціальностей – калачників, різників, музик та могильщиків. Наприклад, 18 серпня 1745 р. "вписался в цех резницкий" та виплатив належну суму І. Бутков³⁴. 11 травня 1747 р. С. Корж за 4 крб 50 коп. "вечно вписался в цех на баранки"³⁵. 30 грудня 1751 р. Л. Нечай "поєднал цех похоронный за рубля"³⁶. Досить часто зустрічаються випадки, коли гроші за вступ до ремісничого товариства сплачували родичі. Так, 19 грудня 1756 р. А. Іванова сплатила вступний внесок до музичного цеху за своїх синів – Михайла та Дениса³⁷. Для "Книги Мглинського цехового товариства" характерними є записи про передачу статусу майстра у спадок. 30 червня 1789 р., після смерті С. Сердюкова, "цех резницкий выплаченной переведен дочери ево Ирине"³⁸.

"Книга бондарського, ковальського цехів, злотницької управи м. Козельця" 1706 – 1883 рр.³⁹, яку музей успадкував від Чернігівської губернської вченої архівної комісії, має шкіряну обкладинку темно-коричневого кольору і складається з 54 аркушів. У порівнянні з іншими цеховими книгами, що зберігаються в Чернігівському історичному музеї ім. В.В. Тарновського, вона перебуває у доволі поганому стані (частково відсутня обкладинка, розірвані аркуші й т.п.). Записи у книзі в основному містять інформацію про "поєднання цеху" ремісниками, доходи та витрати корпорації. У цеховій книзі також фіксувались борги окремих ремісників, які були не в змозі відразу сплатити усю суму за вступ до товариства. 17 жовтня 1776 р. С. Брагинець "поєднал цех ковалский Козелецкий" – купив напоїв на 60 коп. і сплатив лише половину вступного внеску – 5 крб⁴⁰. Основною статтею витрат ремісничого об'єднання була допомога церкві.

У Чернігівському історичному музеї ім. В.В. Тарновського зберігається рукописна книга під сучасною назвою "Рішення Козелецького магістрату про заснування в місті цехів, порядок їх роботи та копія грамоти 1785 р. Катерини II з витягом з "Ремесленного положення" 1785 р."⁴¹, яка оправлена у тверді картонні палітурки і має 14 аркушів. У ній ідеться про подальшу долю чотирьох ремісничих цехів, які здавна існували у Козельці, вибори ремісничого голови та організацію ремісничих управ.

Найбільш численну групу цехових реліквій Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського становлять книги ремісничих корпорацій Кролевця. Після остаточної ліквідації цехового устрою на території Чернігово-Сіверщини у 1902 р. вони надійшли до Чернігівської губернської вченої архівної комісії від кролевецького міського голови В. Терещенка⁴². Ці книги умовно можна поділити на дві групи. Першу складають цехові книги, що мають традиційний зміст, схожий зовнішній вигляд; другу – прибутково-видаткові книги, які набули поширення наприкінці XVIII ст. Згідно з пунктом 39 "Ремесленного положення" 1785 р. кожному цеху необхідно було "иметь две книги, в которья исправно и точно вписать: в одну – приход и пенныя деньги, а в другую – расход по приговору схода ремесленников"⁴³. Зрештою, саме це й зумовило виокремлення записів фіскального характеру в окремі книжки.

Однією з найдавніших цехових книг Кролевця є книга кравецького і кушнірського цеху 1660 – 1765 рр.⁴⁴, яка має шкіряну обкладинку темно-коричневого кольору з візерунками і нараховує 40 аркушів. Книга складається з реєстру братчиків, копій документів, що підтверджують право на заснування цеху та регулюють напрями його діяльності, записів про вступ до ремісничого об'єднання та господарських нотаток. У книзі зустрічаються приписи, якими заборонялось ремісникам з інших місцевостей у Кролевці та прилеглих селах "роботи кравецкой и кушнерской робити" без сплати "до шкатули братерской коп осм личбы литовской"⁴⁵. У разі невиконання цієї постанови, порушник підлягав цеховому суду⁴⁶. Поширеним явищем у цеху була передача ремесла у спадок. Кравецько-кушнірське ремесло було справою родинною. Вписуючись до цеху 9 вересня 1684 р., М. Попович зазначав, що "по смерті моеї

волно ремесло робити кравецкое и кушнерское детям моим"⁴⁷. 24 травня 1765 р. цеховий писар засвідчив, що ремісник Ф. Спичка "цеховие повинности отбувал и отбывает і за поеднание цеху подлежащие денги уплатил все сполна" та "ремесло кравецкое и кушнерское и потомков его в род и род работат от всей братии дозволено свободно"⁴⁸. Крім того, у цеховій книзі чітко фіксувались суми, які слід було сплачувати при "єднанні цеху". При визволці учня сплачували "полталяра до скринки брателской, цехмістру три шаги, старшим братьям по три чехи и клучнику три чехи, писару три чехи, молодшому шах, цебер пива, гарнець горілки"⁴⁹. І. М. Ситий дослідив та частково опублікував "Книгу цеху кравецкого й кушнерского ремесла"⁵⁰.

Книга Кролевецької ткацької управи 1786 – 1827 рр.⁵¹ оправлена в обкладинку з кольорового паперу і складається з 9 аркушів. Вона містить "Ведомость", у якій поіменно зазначено членів управи з 1786 р.⁵², а також записи про вступ до ремісничого об'єднання нових майстрів. 1 березня 1812 р. кролевецький міщанин М. Зачепа "уплатил полной цех и принят майстром в управу"⁵³.

"Книга управи гончарского ремесла о вписавшихся в сию управу мастерами гончарах Кролевецкого магистрата" 1787 – 1834 рр.⁵⁴ має тонку паперову обкладинку й містить 8 аркушів. Вона складається з реєстру майстрів, записів про прийняття у навчання учнів, відбування молодчества та "повнення цеху".

У фондах Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського зберігаються 7 прибутково-видаткових цехових книг Кролевця. Вони містять помісячні записи фіскального характеру з підведенням підсумків наприкінці кожного року.

"Книга для записки управи ткацкого ремесла ... приходов и расходов" 1786 – 1843 рр.⁵⁵ є складовою частиною "Бумаг упраздненной Кролевецкой ткацкой управы"⁵⁶. У ній у вигляді таблиці по роках і місяцях зафіксовано, на які потреби й скільки грошей витрачено та "прихода какого именно получено". 25 грудня 1789 р. для святкування Різдва було витрачено 1 крб 50 коп. "на ралець и для братии"⁵⁷. 15 лютого 1792 р. від І. Смолія було отримано частину суми "за еднание полного цеху" – 50 копійок⁵⁸. Справа також містить низку розпоряджень та законодавчих актів XVIII – XIX ст. щодо цехового устрою.

"Книга расходная управи ткацкой" 1790 – 1832 рр.⁵⁹ являє собою зшиток з 58 аркушів без обкладинки. Крім детальних записів про цехові витрати, книга містить інформацію про учнів. Так, у М. Соломахи в учнях був Є. Севрюк, "коему следует по договору вибуть в него, Соломахи, сего 1794 года от Илли Пророка чрез един год"⁶⁰.

"Книга приходная" ткацької управи Кролевця 1790 – 1831 рр.⁶¹ складається з 44 аркушів, зшитих шнуром і скріплених печаткою. Вона містить докладні записи про джерела надходження коштів та залишки грошей наприкінці кожного року. Із записів видно, що готівки у цеховій скриньці зазвичай було обмаль. Так, 22 січня 1793 р. цехмістром і старшиною було прийнято "на росписках ко взисканию" 69 крб 37 коп., "наличных же нечего не было"⁶². Вагомим джерелом прибутку ремісничої корпорації були не лише гроші, сплачені за вступ до цеху, але й кошти, які видавалися у борг під проценти. Наприклад, 22 серпня 1793 р. С. Вінниченко сплатив "процентних" 55 копійок⁶³.

"Книга приходная и расходов Кролевецкой ткацкой управы" 1790 р.⁶⁴ невеличка за обсягом – лише 6 аркушів. Записи зроблені у формі таблиці, де зазначається дата, "от кого іменно приход получено" або "на что іменно в приход получено" та відповідні суми грошей.

"Книга управи Кролевецкого гончарского ремесла для записки приходов и расходов" 1787 – 1836 рр.⁶⁵ має м'яку обкладинку і складається з 13 аркушів. У ній по роках зафіксовані прибутки та видатки

ремісничого об'єднання. Кошти надходили від ремісників, які вступали до цеху, за поховання, оренди братського двору, від боржників та штрафів. 25 квітня 1789 р. за рішенням сходки ремісників з К. Бридка було стягнуто штраф у розмірі 50 коп. "за брань братчикова"⁶⁶. Значна увага приділена інституту учнівства. Насамперед, точно визначались строки навчання, вживались заходи щодо унеможливлення використання неоплачуваної праці учнів. Так, 14 листопада 1815 р. майстер Л. Терещенко взяв "в обучение гончарского мастерства" З. Олифера на три роки (до 14 листопада 1818 р.). У випадку, якщо учень залишиться у майстра на триваліший термін, "то должен получить две сотни горшков"⁶⁷.

"Бумаги упраздненной Крелевецкой гончарской управы" 1798 – 1833 рр.⁶⁸ являють собою зшиток з 11 аркушів. Він містить низку документів, які стосуються проведення виборів ремісничого голови, старшин і старшинських товаришів, роз'яснень щодо "Городового положення" та прибутково-видаткових книг.

"Книга расходная управы гончарской" 1790 – 1834 рр.⁶⁹ оправлена у тверді картонні палітурки білого кольору, складається з 44 аркушів. Записи у формі таблиці містять докладну інформацію про витрати ремісничої корпорації.

Цехові книги із зібрання Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського, що збереглися у достатньо гарному стані, засвідчують особливості функціонування та внутрішнього життя ремісничих корпорацій Північного Лівобережжя, становлять значний дослідницький інтерес і заслуговують на поглиблене вивчення та публікацію на підставі сучасних археографічних методик.

-
1. Чернігівський історичний музей (далі – ЧІМ). – Інв. № АЛ 371.
 2. *Лазаревська К.* Матеріали до історії цехів на Лівобережній Україні XVII – XIX вв. // Записки Історично-філологічного відділу УАН. – К., 1925. – Кн. VI. – С. 165–216.
 3. ЧІМ. – Інв. № АЛ 371. – Арк. 1 (зв.).
 4. Там само. – Інв. № АЛ 441.
 5. Там само. – Арк. 9.
 6. Там само. – Арк. 119–119 зв.
 7. Там само. – Арк. 145–144 зв.
 8. Там само. – Інв. № АЛ 336.
 9. *Ситий І.* Рукописні книги у зібранні Чернігівського музею ім. В.В. Тарновського // Скарбниця української культури. – Чернігів. – 2004. – Вип. 4. – С. 15.
 10. ЧІМ. – Інв. № АЛ 336. – Арк. 2.
 11. ЧІМ. – Інв. № АЛ 336. – Арк. 30.
 12. Черниговские губернские ведомости. – 1902. – № 2977. – Часть неофициальная. – С. 1.
 13. ЧІМ. – Інв. № АЛ 220.
 14. Там само. – Арк. 2 зв.
 15. Там само. – Арк. 6.
 16. Там само. – Арк. 66.
 17. Там само. – Інв. № АЛ 510/14.
 18. Там само. – Арк. 2.
 19. Там само. – Арк. 3–6 зв.
 20. Там само. – Арк. 19.
 21. Там само. – Арк. 58 зв.
 22. Там само. – Інв. № АЛ 446.
 23. Там само. – Арк. 1–1 зв.

24. ЧІМ. – Інв. № АЛ 446. – Арк. 10.
25. Черниговские губернские ведомости. – 1902. – № 2977. – Часть неофициальная. – С. 1.
26. Там само. – № 2992. – Часть неофициальная. – С. 2.
27. ЧІМ. – Інв. № АЛ 366.
28. Там само. – Арк. 13 зв.
29. Там само. – Арк. 39 зв.
30. Там само. – Арк. 51.
31. Там само. – Арк. 53.
32. *Ситий І.* Новгород-Сіверський цех калачників (1711 – 1900) // Сіверянський літопис. – 1996. – № 1–5.
33. ЧІМ. – Інв. № ВП1474/29.
34. Там само. – Арк. 12 зв.
35. Там само. – Арк. 13.
36. Там само. – Арк. 15.
37. Там само. – Арк. 16.
38. Там само. – Арк. 31.
39. ЧІМ. – Інв. № АЛ 510/13.
40. Там само. – Арк. 5 зв.
41. Там само. – Інв. № Вп 1474/37.
42. Черниговские губернские ведомости. – 1902. – № 2925. – Часть неофициальная. – С. 1.
43. Ремесленное положение // Российское законодательство X – XX веков: В 9 т./ Отв. ред. Е.И. Индова. – М., 1987. – Т. 5. – С. 102.
44. ЧІМ. – Інв. № АЛ 619.
45. Там само. – Арк. 8–9.
46. Там само. – Арк. 8 зв.–9.
47. Там само. – Арк. 20.
48. Там само. – Арк. 32 зв.
49. Там само. – Арк. 40.
50. *Ситий І.* Кролевецькі кравці та кушніри // Сіверянський літопис. – 2002. – № 4. – С. 29–33.
51. ЧІМ. – Інв. № АЛ 510/9.
52. Там само. – Арк. 4–5 зв.
53. Там само. – Арк. 7 зв.
54. Там само. – Інв. № АЛ 510/4.
55. Там само. – Інв. № АЛ 510/8/1.
56. Там само. – Інв. № АЛ 510/8.
57. Там само. – Інв. № АЛ 510/8/1. – Арк. 16 зв.
58. Там само. – Арк. 20.
59. Там само. – Інв. № АЛ 510/10.
60. Там само. – Арк. 48.
61. Там само. – Інв. № АЛ 510/11.
62. Там само. – Арк. 6.
63. Там само. – Арк. 7.
64. Там само. – Інв. № АЛ 510/12.
65. Там само. – Інв. № АЛ 510/5.
66. Там само. – Арк. 4.
67. Там само. – Арк. 7 зв.
68. Там само. – Інв. № АЛ 510/6.
69. Там само. – Інв. № АЛ 510/7.

Російсько-турецька війна 1877 – 1878 рр. і Чернігівщина

Російсько-турецька війна 1877 – 1878 рр. стала вирішальною подією в історичній долі народів Балканського півострова. Тривала боротьба південнослов'янських народів за визволення з-під османського гніту в середині 70-х рр. XIX ст. набула перманентного характеру, спалахуючи то в одній, то в іншій країні. Слідом за повстанням Боснії та Герцеговини відбулися Старозагорське (1875) і Квітневе (1876) повстання болгарського народу, а влітку 1876 р. почалася визвольна війна Чорногорії та Сербії проти Туреччини.

Спалахи боротьби південнослов'янських народів, розправи над повстанцями викликали хвилю протесту й солідарності громадськості Російської імперії. Повстання в Боснії та Герцеговині й звірства башибузуків у Болгарії викликали в Росії широкий громадський рух на захист братів-слов'ян; "Русская земля действительно давно не видела такого общего одушевления, как нынешнее, в котором слились самые разнообразные элементы русского народа"¹.

Почуття безкорисливої любові до нещасних та пригноблених братів своїх, за словами Ф. Достоєвського, рухало тисячами добровольців, які відправлялися на Балкани. Серед них – письменники Вс. Гаршин і Г. Успенський, художники В. Поленов і К. Маковський, лікарі С. Боткін і М. Склифосовський, селяни та робітники, дрібні чиновники. Із загальної кількості добровольців (близько 5 тис.), що виїхали протягом 1875 – 1876 рр. з Росії на Балкани, приблизно половину становили вихідці з України.

Водночас триває збирання грошових та речових пожертв по. На зібрані кошти закупалося продовольство, одяг, ліки, споряджались шпиталі з усім необхідним устаткуванням, надсилалися кошти для надання допомоги біженцям, хворим і пораненим.

Широкий народний рух на підтримку визвольної боротьби південних слов'ян охопив усі українські губернії. 29 жовтня 1876 р. начальник Чернігівського губернського жандармського управління доносив, що "точных сведений о всех собранных в губернии пожертвованиях в пользу славян в губернских учреждениях нигде нет, потому что сборами, в особенности в уездах, занимались не одни официальные, но и частные лица...".

Приблизительно эти сборы простираются до 15 тыс. руб. Кроме того, из Чернигова отправлено: один санитарный отряд и две партии добровольцев, всего 43 чел. Немало также сделано пожертвованый холстом, бинтами, корпией и т.п."².

12 квітня 1877 р. Росія оголосила війну Туреччині. По всій країні тривали формування ополчення та збирання коштів, продуктів, одягу, білизни, медикаментів, спорядження для армії та потерпілого від війни населення. Повсюди на благодійні кошти утримувалися шпиталі, влаштовувалися "особые приюты" для поранених солдат і офіцерів.

Сан-Стефанський мирний договір між Росією та Туреччиною проголосив визволення Болгарії від османського гніту й приніс повну незалежність Сербії, Чорногорії та Румунії.

Серед 200 тисяч підданих Російської імперії, які полегли на Балканах, були й чернігівці. Їхнім родинам надавалася матеріальна допомога і після закінчення війни.

Пропоновані документи висвітлюють надання допомоги населенню та пораненим під час російсько-турецької війни, родинам загиблим, які залишалися в Чернігівській губернії. Документи друкуються згідно з сучасними правописними нормами із збереженням лексичних і стилістичних особливостей оригіналу.

1. Неделя. – 1876. – С. 961–964.

2. Россия и национально-освободительная борьба на Балканах 1875 – 1878. – М., 1978. – С. 189–191.

№1

**Повідомлення Чернігівського управління Товариства піклування про хворих
і поранених воїнів до Одеського управління про відправлення до
Сербії санітарного загону**

29 серпня 1876 р.

Черниговское местное управление в дополнение посланной телеграммы имеет честь уведомить¹, что с разрешения Главного управления Общества Попечительного² о больных и раненых воинах, отправлен в Одессу, следующий в Сербию, санитарный отряд, снаряженный на средства города Чернигова, в³ составе: 2 врача⁴, 3 фельдшера⁵ и 10 служителей и до 25 пудов клади⁶.

При этом⁷ присовокупляю, что означенным лицам выданы заграничные паспорта; что же касается вида Красного Креста, то, согласно телеграмме Главного управления, прилагаемой при сем в копии, вид этот означенные лица получают в Одессе.

Губернатор

ДАЧО. – Ф. 142. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 4–4 зв. Чернетка.

1. Далі закреслені слова *Одесское управление*.

2. Слово *Попечительного* виправлене на *попечения*.

3. Далі закреслене слово *следующем*.

4. Слово *врача* виправлене на *врачей*.

5. Слово *фельдшера* виправлене на *фельдшеров*.

6. Слова *и до 25 пудов клади* виправлені на *с кладью до 25 пудов*.

7. Слова *При этом* закреслені та зверху написано *Вместе с тем имею честь*.

№ 2

**Відношення Суразького повітового справника до Чернігівського управління
Товариства піклування про хворих і поранених воїнів про надходження
пожертвування від поміщиці О.М. Іскрицької**

22 вересня 1876 р.

Принятые мною от помещицы Ольги Михайловны Искрицкой в пользу раненых славян Сербии 35 фунтов корпии, бинтов и компрессов при этом имею честь препроводить в Управление на распоряжение и почтительнейше прошу о получении уведомления.

Уездный исправник *Кочержевский*

ДАЧО. – Ф. 142. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 3. Оригинал.

№ 3

**Лист Чернігівського управління Товариства піклування про хворих і поранених воїнів
до Головного управління про дозвіл на проведення аукціону з продажу речей, що були
пожертвані селянами Сосницького повіту**

14 грудня 1876 р.

Председатель Черниговской губернской земской управы А.П. Карпинский уведомил меня, что из Сосницкой уездной земской управы получено им два тюка вещей, пожертвованных крестьянами Охромеевичской волости в пользу пострадавших семейств Балканских славян.

В виду того, что пожертвованные вещи, состоящие преимущественно из полотна, довольно громоздки, Карпинский полагает, находя более удобным аукционную продажу сказанных вещей находит¹ более удобным аукционную продажу² сказанные вещи при чем предполагает, что при аукционе³, при чем⁴ в виду благотворительной цели его, многие вещи могут быть проданы гораздо дороже их действительной стоимости.

Доводя⁵ об этом до сведения⁶ Главного Управления имею честь присовокупить, что⁷ кроме

1. Слова *полагает, находя более удобным аукционную продажу сказанных вещей находит* закреслені та зверху написано *просит меня уведомить его, не будет ли признано.*

2. Слова *аукционную продажу* закреслені та зверху написано *продать.*

3. Слова *при чем предполагает, что при аукционе* закреслені та вправлено на *с аукциона.*

4. Слова *при чем* написані між рядками.

5. Слово *Доводя* закреслене та зверху написано *Представляя.*

6. Слова *до сведения* закреслені та зверху написано *на усмотрение.*

7. Далі закреслено *до получения по сему предмету разрешения.*

означенных вещей поступили в Местное управление пожертвования от разных лиц, состоящие из корпии и белья, каковыя вещи¹, по осмотре их², согласно указанию, изложенному в отношении Главного Управления от 7 октября за № 3172, корпия и годные к употреблению вещи³ отосланы вместе с сим в Киевское местное управление, старое же и негодное к употреблению белье передано в местный тюремный замок для приготовления корпии согласно распоряжения Министерства внутренних дел о введении бесплатного приготовления корпии содержащимися в тюрьмах женщинами.

ДАЧО. – Ф. 142. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 39–39 зв. Чернетка.

№ 4

Повідомлення голови Борзенської повітової земської управи до Чернігівського управління Товариства піклування про хворих і поранених воїнів про пожертву сукна поміщиком Панкевичем

26 січня 1877 р.

Отосланное, по указанию управления, сукно – около 200 аршин, пожертвованное землевладельцем Панкевичем в пользу славян Балканского полуострова, получено в Киевском местном управлении, как видно из отзыва того управления за № 10.

О чем Борзенская уездная земская управа имеет честь уведомить Черниговское местное управление на отзыв от 26 ноября [1876 г.] за № 80.

Председатель управи

підпис⁴

ДАЧО. – Ф. 142. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 35. Оригінал.

1. Слова *каковыя вещи* закреслені.
2. Слово *их* закреслене та зверху написано *которых*.
3. Слова *корпия и годные к употреблению вещи* дописані між рядками.
4. Підпис нерозбірливий.

№ 5

Лист селянок с. Бучки до Чернігівського управління Товариства піклування про хворих і поранених воїнів про збирання корпії та білизни

20 травня 1877 р.

Честь имею препроводить от усердия моего собранную корпию и полотенца в пользу раненых русских воинов от девиц с. Бучек Новгород-Северского уезда Мавры Сорокиной полотенца, Маши Стуковички полотенца, корпия и остальное – от Марии Савельевой Политикиной.

ДАЧО. – Ф. 142. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 106. Оригінал.

№ 6

Відомості про виготовлення корпії для хворих і поранених воїнів у Мглинському тюремному замку станом на 1 липня 1877 р.

7 липня 1877 р.

	<i>Вес корпії</i>				<i>Какому учреждению или лицу сдана корпия</i>
	<i>Изготовлено</i>		<i>Сдано</i>		
	<i>пуд</i>	<i>фунт</i>	<i>пуд</i>	<i>фунт</i>	
По Мглинскому тюремному замку Всего же с заготовленного до июля месяца сего года оправлено: Корпии – 5 пуд. 16 ? ф. Бинтов – 114 аршин Косынок – 30 штук и несколько кусков холста мерою до полу аршина для компрессов.	2	14	2	14	Оправлено в Черниговское местное управ- ление общества попечения о боль- ных и раненых воинах, в двух посылках: 9 июня за № 116 13 июня за № 117

Председательствующий директор отделения,
предводитель дворянства

Губчиц

ДАЧО. – Ф. 142. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 116. Оригінал.

Затем 8 июля 1877 г. в сражении под г. Плевно ранен, почему для излечения помещен был в военный госпиталь № 55 в с. Мавродино, где и находился до 25 июля, а 26 июля из этого госпиталя отправлен был транспорт раненых нижних чинов на станцию железной дороги во Фротешти в 8 верстах от Журжово, но попал ли мой сын в тот транспорт раненых и куда отправлен – мне неизвестно.

По чувствам отца, я желал бы, чтобы сын мой пользует был от раны в моих глазах в Чернигове, а потому имею честь покорнейше просить распоряжения Вашего Превосходительства снести с кем следует о доставлении сына моего Николая в город Чернигов для излечения от раны и поправления его здоровья, так как он слабого телосложения, что доказывается тем, что в продолжении службы его он был уже три раза в полковом лазарете.

Коллежский асессор

Д. Бокевич-Щуковский

ДАЧО. – Ф. 142. – Оп. 1. – Спр. 26. – Арк. 15-15 зв. Оригінал.

№ 9

**Повідомлення ігумені Гамаліївського Різдва-Богородицького дівочого монастиря
Антонії до чернігівського губернатора М.П. Дарагана про виготовлення корпії, бинта,
білизни для Ніжинського лазарету Червоного Хреста**

7 вересня 1877 р.

Имею честь донести Вашему высокопревосходительству, что доставлено мною в Нежинский лазарет Общества Красного Креста от вверенного мне монастыря в пользу раненых воинов корпии, рубах, бинтов и прочих принадлежностей 2 пуда и 24 фунта, холста же 303 аршина. Принято лично Глуховского дамского комитета председательницею Александрю Николаевною Неплюевою, при сем и квитанцию за подписом ее прилагаю, о чем нижайше доношу Вашему высокопревосходительству.

Настоятельница монастыря

игуменья Антония

ДАЧО. – Ф. 142. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 143–143 зв. Оригінал.

№ 10

Повідомлення Суразького повітового комітету Товариства піклування про хворих і поранених воїнів до Чернігівського управління про виготовлення корпії та білизни

28 вересня 1877 р.

В учрежденной в г. Сураже добровольной мастерской для приготовления корпии, белья и других принадлежностей, необходимых при лечении раненых и больных воинов, заготовлено в настоящее время: бинтов холщевых разной ширины – 1000 аршин, корпии сортированной – 76 фунтов, рубах – 9, подштаников – 9, чулков и носков – 5 пар, платков – 5, компрессов разной величины – 40 кусков и решотчатой корпии – 50 кусков.

Вследствие чего я имею честь покорнейше просить Черниговское местное управление почтить меня уведомление о том, куда поименованные предметы должны быть доставлены.

За председателя комитета
товарищ председателя
Делопроизводитель

Кочержевский
К. Бондаревский

ДАЧО. – Ф. 142. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 160. Оригінал.

№ 11

Повідомлення голови Стародубського відділу Чернігівського управління Товариства піклування про хворих і поранених воїнів про надходження корпії від Новгород-Сіверської жіночої прогімназії

15 жовтня 1877 р.

В дополнение к представлению от 27 сентября за № 14 отдел имеет честь уведомить местное управление, что сего числа от Новгород-Северской женской прогимназии поступило в отдел 25 фунтов корпии, и покорнейше прошу дать знать отделу, куда следует препроводить поступившее пожертвование.

Председатель отдела

Н. Шугуров

ДАЧО. – Ф. 142. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 161. Оригінал.

3 відомостей про родину рядового О. Голуба, який загинув під час війни 1877 – 1878 рр.,
що мешкає в Мглинському повіті

16 липня 1879 р.¹

<i>№ п/ п</i>	<i>Имя, отчество и прозвание нижних чинов с обозначением части, где служил</i>	<i>Состояли ли на срочной службе или же призван из запаса или ратников</i>	<i>Из какого звания и общества поступил на службу</i>	<i>Убит, ранен или пропал без вести</i>	<i>Состав его семейства</i>	<i>Возраст каждого члена общества</i>	<i>Сколько именно во владении семьи земель</i>	<i>Нуждается ли семейство в денежном пособии или нет</i>	<i>Находится ли в отлучении</i>
1	Рядовой Емельян Лаврентьев Голуб, служил в Житомирской госпитальной коман-де	Призван в 1877 г. из временно-отпускных на действительную службу и был зачислен в 12-й гренадерский Астраханский Его Императорского Высочества наследника цесаревича полк	Из козачков д. Аксамитово	Убит	Жена Мария Иванова Дети их: Агей Нестер и дочери Анна Елизавета	30 10 8 2 2	Усадьбой 1 дес., пахотной 2 дес.	Нуждается в по-собии на пропитание семейства ибо содержать оное своими средствами не имеет возможности	Налицо

Исправник підпис²

ДАЧО. – Ф. 142. – Оп. 1. – Спр. 68. – Арк. 23 зв.–24. Оригінал.

1. Датовано за супровідним листом.

2. Підпис нерозбірливий.

№ 13

Список нижніх чинів 14-ї піхотної дивізії, які загинули під час російсько-турецької війни 1877 – 1878 рр., для надання грошової допомоги з коштів, пожертвуваних контр-адміралом Чихачовим

7 вересня 1880 р.¹

№ п/п	Кому именно	Скільки назначено		Где проживают
		руб.	коп.	
1	Семейству убитого рядового 55-го пехотного Подольского полка Харитона Яковенко	33	-	В Черниговской губернии
2	Семейству убитого рядового 55-го пехотного Подольского полка Каленика Коваленко	20	-	
3	Семейству убитого рядового 55-го пехотного Подольского полка Петра Михалинца	20	-	

Начальник штаба полковник *підпис*

Старший адъютант *підпис*²

ДАЧО. – Ф. 142. – Оп. 1. – Спр. 68. – Арк. 32. Оригінал.

Тамара Демченко

З документальної спадщини Чернігівського відділення Української Селянської спілки

Подальше вивчення історії Української революції на Чернігівщині потребує неупередженої інтерпретації вже опублікованих документів й залучення масиву нововиявлених джерел. Значний інтерес становить, зокрема, фонд Р-4180 "Чернігівська губернська рада селянських депутатів" Державного

1. Датовано за супровідним листом.

2. Підписи нерозбірливі.

архіву Чернігівської області, який містить усього одну справу – розпочату у липні й завершену у грудні 1917 р., що налічує 354 аркуші.

Матеріали цієї справи використані при написанні нарисів з історії 1917 року на Чернігівщині¹, а також авторами двох нещодавно захищених дисертацій на ступінь кандидата історичних наук: І. Еткіною ("Земельне питання в Чернігівській губернії (лютий 1917 – березень 1921 рр.") та О. Оніщенко ("Жінки у суспільно-політичному житті України 1917 р.").

Ймовірно, рік та назва, яка звучала по-більшовицьки, дали підставу для включення матеріалів даної теки до радянського періоду. Насправді у ній зберігається діловодство губернського відділення Селянської спілки, яка підтримувала Українську Центральну Раду і проголошену нею Українську Народну Республіку. У документах зустрічається й назва, винесена в заголовок фонду, але частота її вживання суттєво поступається найменуванню "спілка". До того ж Раду обирали на селянському з'їзді, а спілки, як свідчать документи, створювалися на місцях за ініціативою селян.

Осередки Української Селянської спілки (Селоспілки), як відомо, почали засновуватися повсюдно в українських губерніях ще у березні 1917 р. Перебували вони під впливом партії українських есерів (УПСР). У деяких регіонах переважали "крестьянские союзы", "у яких значний вплив мали російські есери"². Між цими двома різнонаціональними гілками були досить напружені відносини. Буквально перший аркуш із справи № 1 вводить нас у атмосферу гострого протистояння в Чернігові. На бланку "Всероссийский Крестьянский Союз – Совет Черниговского отдела", датованому 29 липня 1917 р., віддруковане запрошення членам Ради Селянських депутатів прибути 9 серпня на нараду щодо організації виборів до Установчих Зборів. На запрошенні від руки написано українською мовою: "Повертаючи цю оповістку, маю честь повідомити, що я належу до Губерніяльної Ради Селянських Депутатів Всеукраїнської Селянської Спілки, а не Всероссийского крестьянского союза, та і взагалі кажучи у Чернігівській губернії Всероссийского Крестьянского союза, наскільки мені відомо, немає". Підпис – Іван Коновал і дата – 5 серпня 1917 р.³ Таку різку відповідь товариш Голови Чернігівської губерніяльної Української ради дав недарма, бо наступний документ, який зберігається у вищеназваному фонді, являє собою звернення до Чернігівської ради селянських депутатів із запрошенням взяти участь у створенні Чернігівської міської української ради⁴. Отже, суперництво між Спілкою і Союзом за вплив на селянські маси дійсно мало місце, його сліди – явні чи латентні – простежуються в усіх документах теки.

Ми не маємо інформації щодо конкретної дати заснування відділень Селянської спілки на Чернігівщині. Проте відомо, що чернігівці брали участь у роботі Українського національного конгресу⁵, представники від повітів увійшли до керівних органів Всеукраїнської ради селянських депутатів, обраних на Першому Всеукраїнському селянському з'їзді⁶, відтак можна припустити, що осередки Спілки стали закладатися значно раніше липня 1917 р. Порівняно пізній час формування діловодства пояснюється, радше за все, недобросовісністю людини, яка відповідала за "папери". Подібне припущення узгоджується із заявою нового канцеляриста. "Юрій Миколайович Масютин оповіщає, – йдеться у ньому, – що 6 жовтня приступив до виконання своїх обов'язків діловода губ[ернської] Ради Селоспілки і, позаяк ніяких бумаг і документів від свого попередника не одержав"⁷. На жаль, достовірних даних про цього діяча розшукати не пощастило. М. Ковалевський із захопленням згадував про батьків Ю. Масютіна: "Велику ролю в житті чернігівської молоді в ті часи відогравала шляхетська родина Масютіних. Микола Германович Масютін був відомий в цілій Чернігівщині лікар, а його дружина Софія Іванівна з роду Шостаків була дуже енергійною діячкою в земських колах"⁸, але про їхнього

сина нічого не згадує. У будь-якому випадку новопризначений діловод навів певний лад у канцелярії, упорядкувавши принаймні вхідні документи. Копій чи чернеток вихідних паперів не збереглося зовсім або вони були свідомо знищені. Документи фіксувалися без дотримання хронологічного порядку.

Документи, що відклалися в єдиній справі "селянського" фонду, можна поділити на декілька груп. До першої доцільно віднести розпорядження центральних і місцевих органів влади. Так, на бланку Секретарства земельних справ Генерального Секретаріату України від 17 жовтня 1917 р. міститься вимога обрати 2 представників до Земельного комітету. З Києва надійшов також проект статуту "Краєвого Українського земельного комітету"⁹. Значний інтерес становлять телеграми, які, можливо, випадково потрапили до канцелярії, але яскраво відображають дух епохи. Отаман "Куреня смерті" сотник Морошкевич 10 грудня передає із станції Городня Ліваво-Роменської залізниці усім урядовим і громадським організаціям, що "большевики открыли военные действия против Украины и я начальник войск действующих дорог Либ[ава] – Ром[ны] – Москв[а] – Киев – Воронеж открываю военные действия"¹⁰. Київська влада в особі комісара Центроцукру С. Веселовського неодноразово звертала-ся до місцевих органів влади за допомогою, щоб призупинити процес розкрадання майна цукрових заводів, захоплення земельних площ під цукровими буряками тощо¹¹.

Привертають увагу документи, пов'язані із заснуванням та розповсюдженням друкованого органу Чернігівської Селоспільки – газети "Народне слово". Так, Грицько Сухіня писав 22 серпня 1917 р. із Діючої армії до Губернської української ради: "Дуже хочу бути свідомим про останнє життя в рідній Черниговщині, а через те щиро прошу Раду стать в пригоді: якщо виходить в Чернигові яка-небудь українська газета або часопис, то що[б] (бажалося газету) замовить, щоб таку висилали мені з 1 сентября до кінця сього року". На тексті листа червоним олівцем написано "Надіслана 8 X, № 1, 2, 3. Юр. М."¹². Газета чернігівських спілчан викликала інтерес далеко за межами губернії. З одеської, очевидно, української книгарні "Діло" надійшло замовлення за підписом М. Боровика на 5 примірників кожного числа часопису "Народне Слово" на комісійний продаж¹³.

Друга група документів стосується заснування осередків Української Селянської спілки на місцях. Здебільшого це повідомлення, рапорти, протоколи зборів, повітових з'їздів, списки членів новостворених відділень, повідомлення про зібрані внески, скарги на відсутність преси, конкретної допомоги з Чернігова тощо – ми нарахували 33 подібні документи. Географія новостворених осередків досить широка. Вона охоплює села й повітові міста Сосницького, Борзнянського, Козелецького, Конотопського, Городнянського, Новгород-Сіверського, Остерського, Ніжинського, Кролевецького, Чернігівського повітів. Типовим зразком інформації про заснування у тому чи іншому селі осередку може слугувати копія повідомлення із с. Красний Колядин Конотопського повіту (тепер – Талалаївського району): "Красно-Колядинська Селянська Спилка (Конотопского повіту) заснована 21 го Авг[уста] и записалось уже членів (241) член по 10-е Сентября и члени ще прибувають котри ни успили записатись. Слідом за цим листом посилаем вам грошей 36 крб 15 коп. и прохаем вас прийняти ци гроши и стояти за вильність, равенство, и братерство, и за автономию Украины, ми вси сего бажаем, прохаем Вас по получению нашего листа и грошей напишите ответ.

Предсідатель Сел[янської] Спилки Ф. Кладковий
Секретарь М. Кладковий"¹⁴.

Значний інтерес становить іменний список "действительных членов вновь организованного в с. Феськовке украинского общества "Спилки" на семи аркушах. Усього у списку 430 осіб, серед яких трапляються подружні пари (наприклад, "Трофим Федорович" і "Наталья Николаевна Назаренки"),

цілі родини (8 душ Шерстюків), представники єврейської громади ("Гирша Залманов Зеликов" та "Гентя Займанова Зеликова")¹⁵.

До третьої групи можна віднести звіти агітаторів на виборах до Всеросійських Установчих Зборів від Селянської спілки. Ми нарахували подібних документів у вищезазначеній справі 11. На жаль, один з них, надісланий із Кобижчі, через нерозбірливий почерк прочитати не пощастило. Сюди ж можна віднести і документи, які видавалися особам, котрі направлялися для проведення агітації. Переважна більшість останніх належала до військових, котрих відряджали з конкретним завданням. Так, Севастопольський виконавчий комітет Ради селянських депутатів армії та флоту у жовтні 1917 р. надіслав до губернії 12 інструкторів – "лудших людей, окончевших инструкторские курсы..., которые и помогут трудовому и темному крестьянству в столь сложном вопросе в выборах в Учредительное Собрание"¹⁶. Є відомості, що принаймні дехто з вищезгаданих осіб приїхав на Чернігівщину. На бланку Конотопського комітету Селянської спілки за підписом В. Лашкевича сповіщається, що матроси Назаренко, Чуприна і Єфименко прибули до Конотопського повіту й відряджені для проведення агітації¹⁷. Збереглася також телеграма, надіслана на ім'я керівника Чернігівського відділення Селянської спілки В. Елланського з Бобровиці: "Всеукраїнська Село Спілка послала на Черниговщину вагон [с] інструкторами до російських установчих зборів". Їдем МКВ лінією, потрібна агітаційна література, за которую посылаємо уповноваженого Чапку. – Голова агітаторів Тарасенко"¹⁸. Можна припустити, що вищезгаданий вагон прибув у Чернігів наприкінці жовтня 1917 р. Дату можна встановити за направленням "голови агітаторів Тарасенка". На бланку "Всеукраїнська Рада селянських Депутатів; Центральный Комітет Української Селянської Спілки" стоїть 27 жовтня¹⁹. До агітації долучалися і місцеві мешканці. "Я записался в агитаторы 20 октября, мандата не получил, – писав "регістратор" із Козельця Микола Карвовський, – т.к. не знал, куда меня отправят. Теперь, если Селянская Спілка найдет нужным, то прошу выслать мне мандат по следующему адресу[...], агитировать буду в Козелецкой волости"²⁰. Агітаторами були і солдати місцевого гарнізону. Так, до Атюшівської і Коропської волостей (тоді Кролевецького повіту) були направлені козаки 2-го куреня 1-го Чернігівського полку Василь Єфіменко і Максим Ращенко²¹.

Листи різні за обсягом, проте їхній стиль і зміст дають певне уявлення про авторів. Саме ці документи повною мірою заслуговують на те, щоб вважатися "голосами" активних учасників революційних перетворень 1917 року.

Пропонуємо декілька листів-звітів, надісланих агітаторами до Чернігівського відділення Селянської спілки. Усі вони на виборах до Всеросійських Установчих зборів агітували за список № 10, який утворився внаслідок об'єднання українських есерів (УПСР) та Селоспілки – усього 19 осіб²². Переважну більшість кандидатів становили уродженці краю, помітні постаті у громадсько-політичному житті, тому й не дивно, що до Установчих зборів пройшло 9 перших осіб із даного списку. Можна припустити, що позитивну роль в успіху українських есерів відіграла агітація, про перебіг якої дають уявлення нижче надруковані листи. Усі вони адресовані до Чернігівського комітету Селянської спілки, персональні звернення відсутні. Повний різнобіч у їхньому складанні, відображаючи реальний стан грамотності агітаторів, брак в окремих випадках дат не дають можливості уніфікувати тексти, тому звіти, листи, записки подаються за алфавітом прізвищ їхніх авторів із зазначенням відповідного аркушу справи. Якщо на документі є позначки, то вони виділяються курсивом.

Документи друкуються мовою оригіналу. Оскільки більшість авторів не вживали літер "є", "ї", досить часто "і", "ь", не знали апострофа, то вони запроваджуються без застережень. Літери російсь-

кої абетки замінені українськими, наприклад: "ы" на "и", "и" на "і". Крім того, розділові знаки розставлені у відповідності із сучасними правилами пунктуації. Російськомовні тексти також наводяться згідно з правилами сучасного правопису. Скорочені слова доповнено у квадратних дужках. Нерозібрані місця в тексті документів позначені трикрапкою у квадратних ушках [...]. Горизонтальними рисками підкреслено слова та словосполучення, виділені в тексті документів.

1. *Бойко В. М., Демченко Т. П., Оніщенко О. О.* 1917 рік на Чернігівщині: історико-краєзнавчий нарис. – Чернігів, 2003. – 126 с.
2. *Хміль І. В.* Перший Всеукраїнський селянський з'їзд (28 травня – 2 червня 1917 р.) – К., 1992. – С. 1. – [Історичні зошити. – 1992. – № 4].
3. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф. Р-4180. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 1–1 зв.
4. Там само. – Арк. 3.
5. Українська Центральна Рада: Док. і матеріали у двох томах / Упорядн. В. Ф. Верстюк (керівник) та ін. – К., 1996. – Т. 1: 4 березня – 9 грудня 1917 р. – С. 54.
6. *Хміль І. В.* Назв. праця. – С. 31.
7. ДАЧО. – Ф. Р-4180. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 59.
8. *Ковалевський М.* При джерелах боротьби. Спомини, враження, рефлексії. – Інсбрук, 1960. – С. 59.
9. ДАЧО. – Ф. Р-4180. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 85, 86.
10. Там само. – Арк. 307.
11. Там само. – Арк. 24, 73, 103.
12. Там само. – Арк. 47.
13. Там само. – Арк. 75б.
14. Там само. – Арк. 51.
15. Там само. – Арк. 218, 222 зв., 221-б зв.
16. Там само. – Арк. 109.
17. Там само. – Арк. 93.
18. Там само. – Арк. 250.
19. Там само. – Арк. 145.
20. Там само. – Арк. 150.
21. Там само. – Арк. 152.
22. Черниговская земская газета. – 1917. – 3 ноября (№ 84 – 85). – С. 3.

№ 1

Вх. 10/XI

Сповищаю Вам, що я Ваши видозви одержав тилько сьогодні, так що розислать їх я не маю часа, а тепер я нахожусь у селі Брусилові, де справа дуже кепська, то я ще завтра зроблю сход і побалакаю ще раз.

10 листопада 1917 р.

Інструктор

Г. Білоус

ДАЧО. – Ф. Р-4180. – Оп. 1. – Арк. 207. Оригінал.

№ 2

(Олівцем на поштовій листівці)
20 XI 1917

с. Буди

Товариші!

Вишліть літератури по всім волостям Новгор[од]-Сів[ерського] повіту, бо вони дуже цікаваця читати газети і книжки, тільки більше на рускій мові, можно і змішано, бо читати на укр[аїнської] мовой зовсім їм трудно. Агітація йде дуже гарно, тільки большевики багато шкодять. Підвод наняти трудно і дорого, ходить приходиться пішком. Вже був [у] Костобоброві та інші.

М. Дуло

ДАЧО. – Ф. Р-4180. – Оп. 1. – Арк. 268. Оригінал.

№ 3

25 жовтня

Семеновка

Повидомлення

инструктора Яківа Стефановича Зволя

По приїзду моего в г. Новозибков я узнав, що 22 жовтня собирався з'їзд повітовий, де були представники зу всіх волостей, де і я попав. Люди там вели балачки про Установчі збори, де призивали голосовать за список № 1. Но коли я задал вопрос об автономії України і присоединенії Новозибковського повіту до Укр[аїни] і голосовать за список № 10, то тут получилося преніє, де селяни є всецело признають Укр[аїну] і все цілком хочать приєднатись до Укр[аїни]. Но нашлось много і ворогов. Першим ворогом оказался г. Новозибкова п. с-р.¹ Силиванов. Вин задал такіє вказівки, що він був коли-то на губернському з'їзді, то будто би там зовсім не схотели принять Новозибк[івського] повіту до Укр[аїни], де вин указал, що він зовсім не хоче приєднатися до України за те, що ему не нравица укр[аїнська] мова да ще таке вин дав указаніє, що се тилькі визовуть братоубійственную війну поможе². Хторій ворог це буде³ м. Семеновка, но це буде непонятній соціаліс[т], де він виступав три раза і все менявся. Первій раз вин виступав большевиком, хторим разом – с-р. Но коли я стал балакат[ь] про автономію и голосовать за список № 10, то вин вийшов третій раз и назвал українських соціал-рев[олюціонерів] шавинистами и уже⁴ дещо добавил, що вин против списка № 10 и против всяких федерацій и автономій. Коли він так висказался, то вси преставники на его стали кричать, що вин не

1. Ймовірно, партії соціалістів-революціонерів.
2. Далі одне слово нерозбірливе.
3. Далі прізвище нерозбірливо.
4. Далі слово нерозбірливо.

знає програм п[артії] с-р и називали его кадетом. То це мало того, да ще вин оказується [...] м. Семеновки, то це все¹. Все громадяне не слухають їх, а хочать голосовать за Сп[исок] 10. І ще один ворог єсть председатель повітового продовольственного комітета, фамилия его Щербачов. Я спитав его, як вин односитья до Укр[аїни], то вин так сказав, що укр[аїнці] играють на руку Вильгельму.

Будьте здорови.

Я. С. Зволь

ДАЧО. – Ф. Р-4180. – Оп. 1. – Арк. 138 зв.–139. Оригінал.

№ 4

Поштова листівка.

Адреса – Чернигов, Богоявленская "Селянська спілка"

Прохаю вислати списки кандидатів в "Учредит[ельное] Собр[ание]". Тут їх нема. Не знаю, будуть чи ні. Крім мене, в Борз[енськім] повіті єст другий агітатор – Василь Штанько. Він користується авторитет[ом], агітує за 10 спис[ок]. Допомагайте йому книжками. Юрко Канюка

Сел[о] Гужовка, Ічня Черн[ігівської] губ[ернії]

Адр[ес] Штанько той же.

ДАЧО. – Ф. Р-4180. – Оп. 1. – Арк. 140. Оригінал.

№ 5

Вх. 26 X 282 Б. Підкреслення зроблені олівцем у тексті.

Кому: Чернігівський Губерніяльний Раді Селянських Депутатів (Ком[іте]ту Сел[янської] Спілкі)

Прикладаючи при цьому листи від Всеукраїнського Комітету Сел[янської] Спілкі і повітового комітету Сел[янської] Спілкі, сповіщаю Вас, що я прибув на Борзенщину з наказу Центрального Ком[іте]ту Сел[янської] Спілкі.

Я – військовий: козак 1го зап[асного] Укр[аїнського] полку, що стоїть у Києві, відкомандірований до Генерального Військового Ком[іте]ту, а останній на підставі прохання Ком[іте]ту Сел[янської] Спілкі, який мене добре знає як ініціатора-організатора на Борзенщині Сел[янської] Спілкі, відкомандірували для праці в Спілці.

Коли виїздив я на Чернігівщину, то мені сказали, щоби я побував і в Чернігові, але, приїхавши до Борзни, я побачив, що тут майже нічого ще не робиться і тому я рішив тільки сповістити Вас, що я прибув на Борзенщину, а сам, часу не гаявши, їду на села. Уже побував я в с. Оленівці – де зустрівся

1. Далі слово нерозбірливо.

з агітаторшею за список № 3¹, яка прибула з Києва. Але як видно з її слів, вона, побувавши в 4 селах, мало має успіху. Каже, що селянство найбільш прихильно до Укр[аїнських] с.-р. Коли після неї я виступав, то селяни Оленовкі майже одногосно прихилилися до списку № 10 – укр[аїнських] с.-р. В Оленівці є Сел[янська] Спілка, куди і треба надсилати літературу.

Задля більшої агітації серед селянства у нас дуже мало робітників, тому ми рішили скликати повітовий селянський з'їзд на 29 жовтня. На Борзенщині зараз є ще їден військовий – Василь Штанько, який теж прислала Сел[янська] спілка. Більш поки що нема у нас агітаторів. Представниця Н.С.² партії – дуже гарно говорить, взагалі робить гарне вражінне на селян, тільки в пункті викупу селяне не згоджуються. Цілком можлива річ, що доведеться працювати з нею укупі.

Коли я потрібен буду, то моя адреса така: Борзна, Миколі Кудлаю.

З Борзни мені будуть сповіщати про кореспонденцію по телефону.

Грошей я одержав від Ц[ентрального] Ком[ітету] Сел[янської] спілки авансом 100 крб, але життя вимагає ще, бо дорого жить і місяць на ці гроші в роз'їздах не проживеш, тим більш, що велику частину з цих грошей я затратив на літературу, яку доведеться і роздавати, бо не скрізь може будуть куплять.

Коли будете надсилати гроші, то шліть по тій же адресі. Аби тільки 29 я міг їх одержать, бо тоді буду в Борзні.

В місцевій повіт[овій] Сел[янській] Спілці – грошей мало, дай Боже, аби хватило тільки на друкування відозв, які уже мною замовлені в друкарні.

Мик. Кудлай

ДАЧО. – Ф. Р-4180. – Оп. 1. – Арк. 128. Оригінал.

№ 6

27 октября 1917 г.

Милостивые государи!

Уведомляю, что я нахожусь с шт[аб]-квартирой в с. Макышин Тупичевской волости Городнянского уезда, здесь есть украинка – учительница Чакилевская, дело идет, слава Богу, но представник с Городни соц[иалист]-рев[олюционер] № 1³ много мне помешал в с. Макышин, так что я уже собирал 2 раза сходку и еще никак всех не мог уверить. Дело в том, что село Макышин 620 дворов и на это село все соседние села и деревни смотрят и присоединяются. Село Дырчин тоже согласилось с моею программой. Я был в уездной Раде и на воскресенье собираю во время агитировки агитаторов, и потом, чтобы с агитацией развернуться пошире. Сегодня я отправляюсь на села Смичин, Листвен, Пекуровка и пр[очие], а в воскресенье в уезд[ную] Раду.

1. Блок партій трудовиків - народних соціалістів і соціалістів-федералістів.

2. Народних соціалістів.

3. Список № 1 – партія російських есерів.

Прошу Вас, товарищи, не мешало бы меня посетить, а также прошу литературы: книжек "Хто такі соц[іалісти]-рев[олюціонери] і чого вони домагаються"; "Что нужно трудовому народу", также афиши и др.

Я передаю это письмо своим братом и доверяю ему получить то, что Вы передадите, без сомнения, хотя бы и деньги.

Уважающий Вас

Прокофий Федорович Леоненко

ДАЧО. – Ф. Р-4180. – Оп. 1. – Арк. 154–154 зв. Оригінал.

№ 7

Червоним олівцем: 2 XI вх.

В город Чернигов Богоявленская улица
Селянська Спилка

Прошення

Филипа Луппы из Дмитровской волости

Товариши, я працюю по надлежащих мне селам, причем и при[д]ставляю ат населений даних мини подписок з печатями сельских старост и кажу, що народ многа¹ задурян кадецкой партиєю. А на наши програми болей изгожуєца. Вот у Чарнацкому дуже сознают и програми наши, и автономию. И там, у Чернацьком, я угаварив їх виписат[ь] Библиотеку и потрет Т. Г. Шевченка и зибрали грошей на библиотеку рублей шестдесят сем.

Товариши, дайте помочи, дайте грошей, дайте и литературы, дайте и товариша на помич, щоб наша праця як зря не асталас[ь], щоб темнота народа з ярма вибиралас[ь].

Адрес: Новгород-Северски[й] повит
[в] Дмитровскую волост[ь]
Пилипу Потаповичу Луппе

ДАЧО. – Ф. Р-4180. – Оп. 1. – Арк. 223–223 зв. Оригінал.

№ 8

Вх – 29 X 293

Бобровиці 1917 року жов[тня] 27

Здорові були, шановні добродіі!

Прибули ми на місце благополучно, перш усього найшли гарного добродія, де і отакувались своїм штабом. Осмотрившись навкруги по селу, побачили, що тут єсть щирі українці, але, не взірая на

1. Далі нерозбірливо.

це, єсть і дійсні українці, а це з тих, котрі велику нужду мають, правда єсть і просвіта, спілки нема. Село дуже багате і освічених людей дуже багацько, ну і темних теж порядочно. Сходу созвать не-можливо: в будень люд вес[ь] на заводі та по інших містах, то ми на базарі зібрали дескільки де-сятків людей і розказали, кого треба вибирать і як вибирать, люди згоджуються з цим.

Ми просим Комітет, щоб на неділію зібрали сход, якщо буде погода, і ми просим Вас, якби Ви хто-небудь прибув до Бобровиці, тут одних селян-козаків 4 000 душ, крестьян зовсім мало, но єст[ь] багацько освічених, котрі їх ведуть по ложному путі.

І ще проз[ь]ба до вас: пришліть всі 15 списків кандідатів, потім № 10. Якби таких летучок на ? листа або на 1/8 листа, щоб роздавать людям, бо деякі-то скоро забувають, про що і розказував, за який №.

Тут єсть поміщики кн[язь] Кочубей і Катиринич, а селі Бобровиця стоят[ь] 300 челов[ек] гвар-дейск[і] керосіри. Питаєм, чого стоять вони – і сами не знають. Мабуть, вони стережут[ь] поміщиків. Ми думаєм попробовать на сході, щоб люди їх випровадили, бо люди кажуть, що вилику вони шкоду роблять.

Оце ми підем, якщо не помішає дощ, на села, бо паняць ніхто не хоче – велика гряз[ь], щоб повезти, а в неділію будем у Бобровицях, багацько мішає роботі дощ, та і гряз[ь] не маленька. Ще раз прошу, якщо можна, пришліть таких маленьких листів за № 10 і таких, як будуть голосувати, щоб вони хранили ті номери до виборів і якщо гарна газета "Народне слово", послідні №№ теж вишліть.

Тут все-таки на українців смотрять інакше, як у Чернігівському повіті.

Бувайте здоровеньки. Вас уважаємий Трофім Масось, М. Косенко

Адрес наш: с. Бобровиці (Козел[ецького] повіту)

Андрею Антоновичу Ярошенко

передат[ь] т. Масосою

ДАЧО. – Ф. Р-4180. – Оп. 1. – Арк. 141–142. Оригінал.

№ 9

Поштова листівка

Бобровиця, 1917 року 6 листопа[да]

Шановні пани!

Ми од Вас получили плакат і кошти – 20 карбованців і щиро вам дякуем. Наші діла подвигаюця: ми були в Щасновкі, Осовец, Піски, Озеряне, Ярославка, Вороньки, Браниці, Бобровиці і ще двигас-мос[ь] на Новий Биков. Хоть і гірко по грязюці, а думка, що треба.

До бачіння

Уваж[ающие] вас Масос[ь] і Косенко

ДАЧО. – Ф. Р-4180. – Оп. 1. – Арк. 214. Оригінал.

№ 10

Письмо от посланих агітаторів Прокопа Михайло[вича] Невечера і Євгенія Ігнатовича Клименка. Перше увідомляєм, що приїхали у город, а ладу не знайшли: у городі діла плохіє – немає нічого.

Лад можна навести і прохаємо вас – хто-небуд[ь] приїдьте на неділю. То можна і курси открыть коротковременніє для агітації. І просим немедліно приїхат[ь] до нас, товаришу Товкачу. Ми помостилися у [...] повітової ради у Дмитрія Базилевича – сикритаря – у его поміщені і просимо пришліт[ь] літератури і грошей і єшо увідомляємо, що уже другий день находимось у городі, а хлопців не знайшли симинаристів і увідомляємо, які волості ми замімаєм: Машевська волость, Івотковська волость, Арловська і Фаєвська, Старожеведська волость – це наш район. І просимо, товариши, приїдте на неділю, ми будем у городі. А сичас по деревне будем.

ДАЧО. – Ф. Р-4180. – Оп. 1. – Арк. 144–144 зв. Оригінал.

№ 11

Панове товариші!

Щіро прохаємо вас о негайній доставці нам у м. Короп для агітації афішок, книжечок, а також і грошей.

Товариші *Максім Ігнатъев Раценко і Василь Єфіменко*

28 жовтня 1917 року

На місто прибули 28 го жовтня 1917 року.

ДАЧО. – Ф. Р-4180. – Оп. 1. – Арк. 153. Оригінал.

Наталія Лобанова

**Чернігівці у визвольній боротьбі народів Європи в роки
Другої світової війни
(за документами особових фондів)**

Понад п'ять років народи багатьох країн Європи страждали від окупації німців та їх спільників. Мільйони поляків, чехів, словаків, сербів, хорватів, французів, бельгійців, греків, албанців відчували на собі гніт іноземців.

Рух Опору, партизанські загони, підпільні антифашистські організації, що об'єднали сотні тисяч патріотів, вели активну боротьбу, завдавали фашистам значних втрат.

Радянська армія, що більше трьох років воювала на рідній землі, допомогла здобути свободу народам Європи. Радянські воїни не лише достойно оцінювали боротьбу внутрішніх сил Опору, заслуги та героїзм партизанів, але й самі брали участь у партизанських загонах.

У Державному архіві Чернігівської області зберігаються особові фонди учасників Руху Опору та партизанських груп Г.П. Вікторова (Петрова) – у Франції, П.М. Леня – в Югославії, Г.В. Павловського, О.Ф. Бочка, П.В. Москаленка – в Чехословаччині, І.А. Вальчука – в Болгарії.

Аналізуючи склад фондів, можна виділити наступні групи документів:

- документи офіційного походження, особисті, біографічні документи;
- спогади;
- листування;
- матеріали науково-популярних джерел, газет (оригінали та копії);
- образотворчі матеріали (фотодокументи).

Найбільшу кількість документів офіційного походження, особистих, біографічних документів представлено у фондах Г.В. Павловського та П.В. Москаленка.

У справах Г.В. Павловського збереглася його автобіографія, довідка Сибірського військово-медичного училища про присвоєння йому військового звання старшого лікарського помічника, копії та витяги з наказів про призначення та переведення на роботу, характеристика, особовий листок з обліку кадрів¹, грамоти про нагородження його почесними і пам'ятними знаками Чехословаччини², почесні грамоти партійних і місцевих органів влади чехословацьких міст³, органів влади Чернігова за успіхи в справі охорони здоров'я⁴, клопотання парторганів м. Нове Місто на Мораві про дозвіл щодо в'їзду в ЧССР⁵.

Привертають увагу біографічні документи П.В. Москаленка: бойова характеристика⁶, копії грамот про почесне громадянство міст Валаські Мезиричі та Фриштак, про присвоєння звання Почесного члена бригади соціалістичної праці заводу в м. Яблунка, довідка військово-історичного інституту Чехословаччини про його участь у партизанському русі, нагородний лист Міністерства Національної оборони Чехословаччини про нагородження "Знаком Чехословацького партизана", меморіал, вручений йому як почесному громадянину м. Валаські Мезиричі⁷.

У фонді О.Ф. Бочка зберігається бойова характеристика і довідка про перебування в партизанському загоні ім. Котовського в Чехословаччині⁸, документи про нагородження орденом "Чехословацький партизан" та медаллю "Пам'ятна медаль ЧССР"⁹. Про участь у запеклих боях у Русі Опору в Югославії свідчить бойова характеристика П.М. Леня¹⁰.

Одну з найбільших груп документів особових фондів становлять спогади. Про перебування в полоні в Естонії та Німеччині, втечу з табору військовополонених м. Габлонець, перебування в партизанському загоні, підготовку та проведення бойових операцій згадує П.В. Москаленко¹¹. Становлять інтерес і спогади О. Ф. Бочка¹² та П.М. Леня.¹³

Великі за обсягом спогади дружини Г.П. Вікторова – О.І. Вікторової – про чоловіка, його службу, пошук могили чоловіка¹⁴, перебування у Франції¹⁵, зустріч з генерал-майором авіації А.П. Жуковим¹⁶

Колишній політкомісар партизанського загону Стойне Лісійського (Дончо) опублікував у болгарській газеті "Пиринское дело" у вересні 1964 р. змістовні спогади про учасника Руху Опору в Болгарії І.А. Вальчука.¹⁷

Наступна група матеріалів – офіційні та вітальні листи й листівки до учасників Руху Опору. Зокрема, листи та вітальні листівки Г.В. Павловському від колишнього начальника штабу партизанського загону "Зарево" В. Кадлеца¹⁸, бойових товаришів, доктора М. Ждари¹⁹, В. Ф. Самека²⁰, лікарки В. Фалтусової, членів її родини та лікарів санепідемстанції м. Елгави Чехословаччини²¹, товариша по "Зарево" Гумличека²²; листи від колишнього командира розвідки 1-ї чехословацької партизанської бригади ім. Яна Жижки на Мораві Ю. Куликова директору Остерського краєзнавчого музею про діяльність партизанського загону П. Маскаленка²³ та зустріч з колишніми партизанами²⁴; листи та вітальні листівки від колишніх чехословацьких партизан до О.Ф. Бочка²⁵; Радянського комітету ветеранів війни²⁶, підполковника С.Н. Алферьєва з Югославії²⁷, колишніх югославських партизан²⁸ – до П.М. Леня. Певний інтерес становлять листи колишніх партизан С. Мики та Ф. Фоукала²⁹, Ч. Смолки (листування з ним почалося через 16 років після закінчення війни), В. Демеля (в якому він зазначає, що його мати народилася на Чернігівщині), Ч. Подземного та Я. Ондровчака³⁰.

Крім того, зберігається офіційне листування Благоевградського окружного комітету Болгарської комуністичної партії з посольством СРСР у Болгарії про нагородження І. Вальчука орденом "За народну свободу 1941 – 1944 р. II ступеня" і про його загибель у бою у 1944 р.³¹, партійного архіву Житомирської області – про перебування в партизанському загоні "Нікола Колпакчиев" Болгарії І. Вальчука з літа 1943 р. до дня загибелі – січня 1944 р.³²; листи директора окружного народного музею в м. Благоевграді та начальника Центрального музею Радянської Армії до дружини та її зворотні листи в Болгарію зі спогадами про чоловіка³³, товаришів з Болгарії³⁴, від піонерів дружини ім. Вальчука в болгарському м. Благоевграді³⁵. В архіві зберігається понад 60 листів до дружини Г.П. Вікторова від його однополчан А.М. Артеменка³⁶, О.П. Зайченка³⁷, Є.П. Мельникова³⁸, Д.С. Митрофанова³⁹, І.П. Рогожина⁴⁰, учасника Руху Опору во Франції В.С. Бойка та його сина⁴¹, генерал-майора авіації А.П. Жукова⁴², члена Ради ветеранів 1-ї військової армії Є.В. Кояндера⁴³, К. Бернарда та його дружини⁴⁴, сім'ї Лакомових⁴⁵, С. Лонг⁴⁶, М.І. Томацо⁴⁷ із Франції, кореспондента газети "Известия" Е. Максимової⁴⁸, музеїв, письменників до О. Вікторової та чернетки її листів у Францію⁴⁹ й особисто до К. Бернарда⁵⁰, Е. Бернарда⁵¹.

Про фондоутворювачів багато писали зарубіжні та радянські газети, їхнє життя описувалось у книгах. Численні статті у місцевій пресі та книги написані про Москаленка та його загін, що діяв у Чехословаччині, зустріч колишніх партизан⁵²; у книзі "Пам'ятні місця боротьби чехословацького народу проти фашизму" розміщено статтю про загін Москаленка⁵³; у книзі "Граднікова бригада" та статтях в радянських та югославських газетах – містяться відомості про радянський батальйон партизанської бригади, у складі якого воював П. М. Лень⁵⁴, зустріч радянських партизан, що воювали в Югославії⁵⁵; перебування П. М. Леня в Югославії⁵⁶; у книзі "Далеко від Батьківщини", болгарських і радянських газетах розповідається про участь у Русі Опору в Болгарії І. Вальчука⁵⁷; про загін "Зарево" та Г.В. Павловського⁵⁸, перебування його в Чехословаччині⁵⁹, про діяльність радянського загону ім. Котовського на чеській землі⁶⁰ йдеться у статтях у радянських і чехословацьких газетах; у фонді Г.П. Вікторова зберігаються статті про нього⁶¹ та перебування його дружини у Франції⁶².

Наступну групу документів становлять образотворчі матеріали (фотодокументи). Перш за все це фотопортрети П.М.Леня⁶³ в Югославії та Г.В. Павловського у Чехословаччині⁶⁴.

Більшість фотографій, що зберігаються у справах, зроблені під час перебування П.М. Леня – в Югославії⁶⁵, разом з однополчанами 1-ї російської ударної бригади на зустрічі після війни⁶⁶, Г.В. Павловського – в Чехословаччині⁶⁷, О.Ф. Бочка – на зустрічі з бойовими товаришами в Національному

комітеті Чехословаччини після війни⁶⁸, Г.П. Вікторова з товаришем – у Франції⁶⁹; П.В.Москаленка – під час зустрічі з жителями міст Чехословаччини, з партизанами 9 травня 1945 р., з чеськими партизанами на відпочинку у міському парку⁷⁰, на святкуванні 20-річчя визволення Чехословаччини⁷¹ тощо.

Як бачимо, фонди учасників Руху Опору досить інформативні, відтак їх подальше вивчення дасть змогу відтворити картину визвольної боротьби народів Європи під час Другої світової війни.

-
1. Державний архів Чернігівської області. – Ф. Р-1547. – Оп. 1. – Спр. 1.
 2. Там само. – Спр. 3.
 3. Там само. – Спр. 4.
 4. Там само. – Спр. 5.
 5. Там само. – Спр. 7.
 6. Там само. – Ф. Р-1312. – Оп. 1. – Спр. 39.
 7. Там само. – Спр. 17, 19, 33, 41, 47.
 8. Там само. – Ф. Р-1921. – Оп. 1. – Спр. 1.
 9. Там само. – Спр. 2.
 10. Там само. – Ф. Р-1558. – Оп. 1. – Спр. 1.
 11. Там само. – Ф. Р-1312. – Оп. 1. – Спр. 21.
 12. Там само. – Ф. Р-1921. – Оп. 1. – Спр. 3.
 13. Там само. – Ф. Р-1558. – Оп. 1. – Спр. 1.
 14. Там само. – Ф. Р-8861. – Оп. 1. – Спр. 1.
 15. Там само. – Спр. 2.
 16. Там само. – Спр. 3.
 17. Там само. – Ф. Р-1395. – Оп. 1. – Спр. 3.
 18. Там само. – Ф. Р-1547. – Оп. 1. – Спр. 13.
 19. Там само. – Спр. 15.
 20. Там само. – Спр. 16.
 21. Там само. – Спр. 18.
 22. Там само. – Спр. 17.
 23. Там само. – Ф. Р-1312. – Оп. 1. – Спр. 1.
 24. Там само. – Спр. 2.
 25. Там само. – Ф. Р-1921. – Оп. 1. – Спр. 6.
 26. Там само. – Ф. Р-1558. – Оп. 1. – Спр. 8.
 27. Там само. – Спр. 9.
 28. Там само. – Спр. 10.
 29. Там само. – Ф. Р-1312. – Оп. 1. – Спр. 3, 5, 42, 53.
 30. Там само. – Спр. 4, 7, 8, 9, 10, 45.
 31. Там само. – Ф. Р-1395. – Оп. 1. – Спр. 1.
 32. Там само. – Спр. 2.
 33. Там само. – Спр. 5, 6.
 34. Там само. – Спр. 7.
 35. Там само. – Спр. 8.
 36. Там само. – Ф. Р-8861. – Оп. 1. – Спр. 4.
 37. Там само. – Спр. 7.
 38. Там само. – Спр. 9.
 39. Там само. – Спр. 10.
 40. Там само. – Спр. 11.
 41. Там само. – Спр. 5.
 42. Там само. – Спр. 6.

43. ДАЧО. – Спр. 8.
44. Там само. – Спр. 15.
45. Там само. – Спр. 17.
46. Там само. – Спр. 18.
47. Там само. – Спр. 19.
48. Там само. – Спр. 22.
49. Там само. – Спр. 13.
50. Там само. – Спр. 12.
51. Там само. – Спр. 14.
52. Там само. – Ф. Р-1312. – Оп. 1.– Спр. 23, 24, 28, 35.
53. Там само. – Спр. 1.
54. Там само. – Ф. Р-1558. – Оп. 1.– Спр. 4.
55. Там само. – Спр. 5, 11.
56. Там само. – Спр. 6.
57. Там само. – Ф. Р-1395. – Оп. 1. – Спр. 13.
58. Там само. – Ф. Р-1547. – Оп. 1.– Спр. 8.
59. Там само. – Спр. 9.
60. Там само. – Ф. Р-1921. – Оп. 1.– Спр. 7.
61. Там само. – Ф. Р-8861. – Оп. 1.– Спр. 26, 27.
62. Там само. – Спр. 20.
63. Там само. – Ф. Р-1558. – Оп. 1.– Спр. 2.
64. Там само. – Ф. Р-1547. – Оп. 1. – Спр. 2.
65. Там само. – Ф. Р-1558. – Оп. 1.– Спр. 7.
66. Там само. – Спр. 3.
67. Там само. – Ф. Р-1547. – Оп. 1. – Спр. 10–12, 14.
68. Там само. – Ф. Р-1921. – Оп. 1.– Спр. 4.
69. Там само. – Ф. Р-8861. – Оп. 1.– Спр. 29.
70. Там само. – Ф. Р-1312. – Оп. 1.– Спр. 37.
71. Там само. – Спр. 38, 48, 49, 50, 54, 55.

Анна Морозова

Джерела з історії Руху Опору в роки Другої світової війни у Державному архіві Чернігівської області

Характерною особливістю Другої світової війни став Рух Опору фашизму. Форми опору гітлерівському режимові були різними: пасивний опір (ухилення від співробітництва з окупантами, саботаж, маніфестації), страйки робітників і саботаж селян поставок продуктів, підпільна преса. Та особливою формою Руху Опору народів Європи була боротьба в'язнів гетто, концентраційних і трудових таборів, таборів військовополонених, в якій активну участь брали й громадяни СРСР.

63 роки минуло після закінчення Другої світової війни, але й зараз залишається малодослідженим питання про участь представників Радянського Союзу, й зокрема України, в Русі Опору в країнах,

окупованих нацистськими загарбниками.

Нев'януchoю славою вкриті імена чернігівців, які боролися з ворогом у підпіллі військових, трудових і концентраційних таборів, партизанських загонах окупованих країн далеко за межами Батьківщини.

Протягом 1965 – 1970 рр. працівниками обласного архіву Юр'євим Б.Ф., Романовою О.П. і Петровою Г.П. були зібрані та сконцентровані оригінали та копії документальних матеріалів про інтернаціональні зв'язки трудящих Чернігівщини¹.

У березні 1971 р. матеріали були сформовані частково в окремі особові фонди уродженців Чернігівщини – учасників Руху Опору в країнах Європи², частково – в окремі справи колекції "Інтернаціональні зв'язки трудящих Чернігівщини". У цій колекції зберігаються матеріали про учасників Руху Опору: в Югославії – Улізка В.А., уродженця с. Григорівка Бахмацького району, Бандури І.В., уродженця с. Нова Басань Бобровицького району, уродженця с. Рогізок Щорського району Свисюкова В.В. та уродженця с. Гайворона Бахмацького району Охріменка Г.М.; в Югославії, Албанії та Греції – уродженця м. Корювки Мотчаного С.Ю., у Польщі – уродженця хут. Переділ Ріпкинського району Лабуренка М.Д., на території Чехословаччини – уродженця с. Жовтневого Коропського району Яхна М.І., уродженця м. Ічні Ігнатенка М.Я.; у Франції – прилучан Пчоліна В. та Чалого В., уродженця с. Кошелівка Ніжинського району Микитенка Ю.Р., уродженця с. Покошичи Коропського району Пилипенка І.Я., Хандочина М.; в Австрії – уродженки с. Власівки Ічнянського району Прокопенко Г.Ю.; членів підпільних антифашистських організацій табору військовополонених у Гаммерштейні – Симоненка М., уродженця с. Городище Менського району; концтабору Дахау – чернігівців Шаллара Г., Товстоліса В. та Демиденка В., концтаборів Панкрат і Маутхаузен – уродженця с. Євминки Козелецького району Макаренка В.О. Справи на цих людей містять різноманітні за складом і змістом документи – одні налічують лише 1 – 2 документи на декількох сторінках, інші – понад десяток документів на 30 – 80 сторінках. Проаналізувавши матеріали, ми розподілили їх за наступними групами:

- Документи офіційного походження
- Спогади
- Листування
- Вирізки та фотокопії матеріалів з науково-популярних, художніх творів, газет
- Образотворчі матеріали

Офіційні документи представлені різними видами в незначній кількості від загального числа зібраних матеріалів.

Службові характеристики, нагородні листи та автобіографії за період служби у Військово-повітряних силах СРСР з 1938 по 1956 рр. збереглися у справі про Народного Героя Югославії Улізка В.А.³ Колекція містить довідки про участь Лабуренка М.Д. у партизанському загоні "Клима" з вересня 1941 р. по 15 липня 1944 р., у воєнних діях у складі частин Радянської армії з 28 лютого 1945 р., у штурмі Берліна⁴. Про участь Яхна М.І. в Русі Опору на території Чехословаччини свідчить довідка Комісії у справах колишніх партизан Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. при Президії Верховної Ради УРСР⁵.

Запрошення у Будинок офіцерів у Києві на нагородження польським "Krzyszczem partyzanckim" Лабуренка М.Д. (1964)⁶, посвідчення (фотокопії) про нагородження Лабуренка М.Д. медалями "За перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні 1941 – 1945 рр.", "За взяття Берліна" та "Партиза-

нові Вітчизняної війни" 2 ступеня, польським "Krzyszczem partyzanckim"⁷ та Яхна М.І. орденом Вітчизняної війни 2 ступеня (помертньо, 1965)⁸; посвідчення про нагородження орденом Народного Героя Югославії Охріменка Г.М. (машинописна копія, 1945)⁹ та Улізка В.А. (машинописні копії югославською та російською мовами, 1944)¹⁰.

Цікавими для дослідників будуть спогади учасників тих далеких подій. Але минуло багато часу після Перемоги, коли до ветеранів з проханням записати свої спогади звернулися чернігівські архівісти. Декому було важко згадувати пережите у концтаборах, дехто вважав, що їхні спогади будуть зовсім нецікавими для інших. Тому цей вид джерел у колекції представлений не багатьма свідченнями. Так, невеликі за обсягом, але цікаві, живі спогади надіслали Симоненко М.¹¹ і Свисюков В.В.¹² Невеликі за обсягом спогади про участь у Русі Опору в Греції, Югославії та Албанії надіслав до архіву у 1970 р. Мотчаний С.Ю.¹³, а згодом від нього надійшли досить значні за обсягом та інформацією спогади¹⁴. Спогади Лабуренка М.Д. були записані на зустрічі з працівниками архіву.¹⁵

Листування представлене як в оригіналах листів, так і в фотокопіях – журналіста Каплина Л.А. з дружиною учасника партизанського загону в Югославії Бандури І.В. – Олександрою Юхимівною (1968); листи М. Фостика синові Бандури І.В. зі спогадами про їхнє перебування в таборі для військовополонених та у партизанському загоні (1968)¹⁶; приватне листування Товстоліса В. та Демиденка В. (1958, 1965)¹⁷; листування працівника архіву Б.Ф. Юр'єва з Військово-морським музеєм Червонопрапорного Чорноморського флоту, посольством Югославії в Москві, Народною Бібліотекою Белграда (1965) про Охріменка Г.М.¹⁸ Частина цієї групи документів – це листування працівників архіву з приводу передавання на зберігання документів та організації зустрічей з працівниками архіву¹⁹.

Наступна група матеріалів була зібрана архівістами або виготовлена спеціально при формуванні цієї колекції – це вирізки з газет, фотокопії газетних матеріалів та розділів книг, присвячених тій чи іншій особі. На півночі Франції, біля Валансьєна, у партизанському загоні ім. Щорса, створеному з в'язнів табору Тьєрса, бились Пчолін В. і Чалий В.²⁰. На французькій землі громили фашистів Микитенко Ю.Р., Пилипенко І.Я., Хандочин М., сторінки життя яких неодноразово висвітлювалися на сторінках місцевої та республіканської преси, популярних книг²¹. На югославській землі боролися з фашистами Свисюков В.В., Улізка В.А. та Охріменко Г.М. – про кожного з них свого часу багато писали й зараз ці матеріали зберігаються в архіві²².

Колекція містить вирізки з статей про Бандуру І.В. ("Деснянська правда". – 24 березня 1970)²³, Ігнатенка М.Я., ("Красная звезда". – 6, 8 апреля 1965)²⁴, Мотчаного С.Ю.²⁵, Прокопенко Г. Ю.²⁶, Яхна М.І.²⁷. Про подвиг колишніх в'язнів найстрашнішого з німецьких концтаборів – Дахау – Шаллара Г., Демиденка В., Товстоліса В. розповідали газети "Комсомольская правда", "Труд", "Литературная газета"²⁸. Про перебування у концтаборах Панкрац і Маутхузен Макаренко В.О. розповідала на своїх шпальтах газета "Під прапором Леніна"²⁹.

Образотворчі матеріали представлені світлинами та мальованим портретом Бандури І.В., фотокопією цього малюнка³⁰; світлиною Товстоліса В.³¹; фотопортретами Свисюкова В.В.³², Улізка В.А.³³, Прокопенко Г.Ю.³⁴; світлинами Лабуренка М.Д. у роки Другої світової війни, після повернення на батьківщину з рідними³⁵.

Як бачимо, матеріали колекції представлені різноманітними за характером та інформативністю документами про багатьох чернігівців – учасників Руху Опору в країнах Європи в роки Другої світової війни.

Частина документів з цього приводу свого часу зберігалась в архівах КДБ. Це так звані

фільтраційні справи – своєрідні досье з матеріалами про людей, вивезених у роки війни з окупованих територій для роботи в Німеччині та інших країнах, завойованих гітлерівцями.

Згідно з Указом Президії Верховної Ради України "Про передачу архівних документів Комітету державної безпеки України до державних органів республіки" (1991), у 1992 році були прийняті на зберігання фільтраційні справи громадян, які були вивезені до Німеччини в період фашистської окупації області³⁶. Недосконалий науково-довідковий апарат до документів цього фонду не дозволяє ввести в повному обсязі до наукового обігу матеріали, які деякою мірою доповнюють відомості, зібрані в інших фондах архіву з цієї тематики. Нам вдалося виявити фільтраційні справи 11 учасників Руху Опору: членів підпільних антифашистських організацій концтабору Маутхаузен Макаренка Василя Опанасовича, уродженця с. Крехаїв Остерського району, концтабору Дахау – чернігівців Демиденка Володимира Петровича та Товстоліса Володимира Євгеновича, концтабору Бухенвальд – мешканця с. Тупичіва Моссе Георгія Лаврентійовича; учасників партизанських загонів на території Італії Заїки Степана Максимовича, уродженця с. Рябухи Дмитрівського району, та Красницького Григорія Миколайовича, уродженця с. Носівка Городнянського району, Франції – прилучан Коваленка Михайла Павловича, Трипаченка Олександра Андрійовича та Чалого Володимира Петровича, Югославії – Петрушевича Василя Андрійовича, уродженця с. Киянки Чернігівського району, та Леня Павла Михайловича, уродженця с. Валки Прилуцького району. Та за складом документів фільтраційні справи дещо відрізняються від справ, сформованих працівниками архіву з власної ініціативи, – і це цілком зрозуміло, враховуючи коли й ким вони формувалися.

Взагалі фільтраційні справи складаються зазвичай з наступних документів: а) документи радянських установ; б) німецькі документи і матеріали; в) документи союзних військ – англійських, американських, французьких.

Дуже інформативними є документи радянського походження. Їх можна поділити на групи:

- 1) матеріали допитів, анкети, протоколи тощо;
- 2) відомче та міжвідомче листування з метою отримання інформації про цих людей;
- 3) матеріали свідків про діяльність депортованих громадян під час перебування їх за межами України;
- 4) характеристики, складені офіційними представниками влади на депортованих після їх повернення на батьківщину тощо.

Голови та члени репатріаційних комісій – співробітники НКВС – допитували репатрійованих й заповнювали "реєстраційні аркуші" за 14 пунктами, найважливішими з яких були: "чому опинились на території іншої держави", "чи підлягав арештам, допитам, затриманням з боку німецької влади, коли, де і за що", "чи утримувався в спецтаборах противника і що там робив (вказати назву табору і адресу)", "чи проходив службу в німецькій армії, загонах, військових частинах, госпіталях, будівельних та інших батальйонах, що створювались противником", "чи служив у німецьких установах, на підприємствах, організаціях (в яких, в якій якості)". Окрім звичайних біографічних даних в цьому документі фіксувались відомості про трудову діяльність до початку війни та вибуття за кордон, участь у Великій Вітчизняній війні, обов'язково відзначалось де, коли і за яких обставин людина потрапила на окуповану територію. Детально фіксувалось і те, скільки разів, де, коли і за що вона затримувалась військовими, поліцейськими органами, гестапо на окупованій радянській території.

Перевірно-фільтраційні справи містять анкети й опитувальні листи, що заповнювались на перевірно-фільтраційних пунктах після репатріації колишніх військовополонених, протоколи їхніх допитів,

що були складені у відділах контррозвідки "Смерш", автобіографії та пояснювальні записки про обставини полонення та перебування у полоні, постанови (висновки) перевірно-фільтраційних комісій про звільнення з табору, демобілізацію, направлення на роботу із закріпленням за окремими підприємствами, до діючої армії, до місця проживання, про передавання командуванню військової частини "для використання за нарядами" й т. ін. Ці види документів представлені опитувальними листами Демиденка В.П.³⁷, Заїки С.М.³⁸, Коваленка М.П.³⁹, Красницького Г.М.⁴⁰, Макаренка В.О.⁴¹, Петрушевця В.А.⁴², Товстоліса В.Є.⁴³, Трипаченка О.А.⁴⁴, Чалого В.П.⁴⁵; постановами перевірно-фільтраційної комісії на Заїку С.М.⁴⁶, відділу Смерш на Коваленка М.П.⁴⁷; характеристиками на Трипаченка О.А. зі штабу французьких партизан⁴⁸.

У складених під час допитів колишніх в'язнів Демиденка В.П.⁴⁹, Коваленка М.П.⁵⁰, Красницького Г.М.⁵¹, Макаренка В.О.⁵² та Чалого В.П.⁵³ протоколах є відомості про те, як вони опинились у полоні, як ставилися до дій командирів під час оточення або полонення, працювали у полоні, отримували харчування й медичну допомогу, намагалися звільнитися з полону й дати опір ворогу, а також про оперативну роботу, яку проводили з військовополоненими іноземні спецслужби.

Відзначимо, що до деяких з цих людей органи служби безпеки проявляли інтерес і в наступні роки. Так, наприклад, учасник підпільної антифашистської групи в концтаборі Бухенвальд Моссе Георгій Лаврентійович викликався на допити у районне відділення НКВС протягом 1947 – 1949 рр.⁵⁴, пояснення про своє перебування у полоні та італійському партизанському загоні ім. Гарібальді давав органам безпеки у 1947 та 1948 рр. Заїка С.М.⁵⁵ А учасник партизанського загону "За Родину" у Франції Коваленко М.П. був засуджений на 25 років за антирадянську діяльність і повторні свідчення про полон і перебування у французьких макі він давав вже у радянському таборі⁵⁶.

Відомче та міжвідомче листування з метою отримання інформації про цих людей представлене довідками агентурно-слідчих матеріалів на Заїку С.М.⁵⁷ та Чалого В.П.⁵⁸

Матеріали свідків про діяльність Коваленка М.П.⁵⁹, Макаренка В.О.⁶⁰ та Моссе Г.Л.⁶¹ під час перебування їх за межами України представлені їхніми заявами, протоколами допитів.

Характеристики, складені офіційними представниками влади на депортованих після їх повернення на батьківщину, містяться у справах Заїки С.М.⁶², Красницького Г.М.⁶³ та Петрушевця В.А.⁶⁴ До цього виду документів можна віднести й "підписний лист" громадян с. Киянки Чернігівського району, які підтверджували факт примусового вивезення до Німеччини Петрушевця В.А.⁶⁵

У спогадах про перебування у концтаборі Дахау Демиденка Володимира Петровича є схема табору і відомості про систему його охорони, відомості про адміністрацію й військовополонених, що з нею співробітничали. Цей документ дозволяє детально уявити структуру табору, з'ясувати місце його дислокації, чисельність та умови утримання в'язнів, використання, систему охорони табору, розкриває сторінки діяльності підпільного антифашистського руху в таборі⁶⁶.

У таборах вівся ретельний облік військовополонених, на кожного заповнювалися картки встановленого зразка, в які заносилися прізвище, ім'я та ім'я по батькові військовополоненого, рік, місце народження, посада, військове звання, відомості про родичів. Фільтраційні справи містять німецькі документи на Макаренка В.О.⁶⁷, Товстоліса В.Є.⁶⁸ та Чалого В.П.⁶⁹

До документів союзних військ можна віднести довідки та посвідчення патріота, видані учасникам Руху Опору в Італії Заїці С.М.⁷⁰ та Красницькому Г.М.⁷¹, які "в возродженной Италии ...будут рассматриваться как патриоты, которые сражались за честь и свободу". Документи про зарахування до Збройних сил Польщі у Франції, перебування в таборі французьких партизан, посвідчення офіцера

Коваленка Михайла Павловича представлені як в оригіналах (французькою та польською мовами), так і в засвідчених перекладах російською⁷². Документи про перебування в партизанському загоні Трипаченка О.А. представлені лише в перекладах з французької на російську⁷³.

Фотографії збереглися у справі Коваленка М.П. (усі вони були вилучені під час арешту Михайла Павловича у 1946 році) – його фотопортрети, світлини його бойових друзів, фото Окремого батальйону радянських партизан ім. Сталіна у Франції⁷⁴ та у справі Трипаченка О.А. – учасників партизанського загону м. Ляж (Франція), прилучан – учасників партизанських загонів у Франції – після звільнення Франції⁷⁵.

Перевірно-фільтраційні справи дають уявлення про процес репатріації радянських громадян, ступінь об'єктивності органів внутрішніх справ і держбезпеки при винесенні постанов про наявність або відсутність компрометуючих матеріалів, про відношення держави до громадян, що пережили нацистський полон.

У цілому матеріали, що зберігаються в Державному архіві Чернігівської області, становлять обширну джерельну базу для дослідників, яка дозволяє розкрити окремі невідомі сторінки Другої світової війни, краще зрозуміти історію через незвичайні долі звичайних людей.

-
1. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Справа фонду Р-1238. – Арк. 2.
 2. Огляд цих фондів див. у статті Н. Лобанової у цьому випуску "Сіверянського архіву".
 3. ДАЧО. – Ф. Р-1238. – Оп. 3. – Спр. 29. – Арк. 9–53.
 4. Там само. – Спр. 13. – Арк. 7, 9, 12, 14, 15.
 5. Там само. – Спр. 33. – Арк. 2.
 6. Там само. – Спр. 13. – Арк. 5, 8.
 7. Там само. – Арк. 6, 10, 11, 13.
 8. Там само. – Спр. 33. – Арк. 3.
 9. Там само. – Спр. 20. – Арк. 31.
 10. Там само. – Спр. 7, 8.
 11. Там само. – Спр. 26. – Арк. 1–8.
 12. Там само. – Спр. 25. – Арк. 2–5.
 13. Там само. – Спр. 17. – Арк. 6.
 14. Там само. – Арк. 7–24.
 15. Там само. – Спр. 13. – Арк. 1–4.
 16. Там само. – Спр. 1. – Арк. 3–14, 25–30.
 17. Там само. – Спр. 7. – Арк. 3–5, 9–11.
 18. Там само. – Спр. 20. – Арк. 15, 20, 21.
 19. Там само. – Спр. 12; Спр. 17. – Арк. 1–5; Спр. 20. – Арк. 11, 12, 16, 19, 22–24.
 20. Там само. – Спр. 24.
 21. Там само. – Спр. 19, 22, 30.
 22. Там само. – Спр. 20. – Арк. 1–9, 33, 77, 78.
 23. Там само. – Спр. 1. – Арк. 31.
 24. Там само. – Спр. 8.
 25. Там само. – Спр. 17. – Арк. 26.
 26. Там само. – Спр. 23. – Арк. 1–3.
 27. Там само. – Спр. 33. – Арк. 4, 9–10.
 28. Там само. – Спр. 7. – Арк. 1, 2, 6.
 29. Там само. – Спр. 15.
 30. Там само. – Спр. 1. – Арк. 18–22.

31. ДАЧО. – Ф. Р-1238. – Оп. 3. – Спр. 7. – Арк. 7-8.
32. Там само. – Спр. 25. – Арк. 6.
33. Там само. – Спр. 29. – Арк. 54–55.
34. Тама само. – Спр. 23.
35. Там само. – Спр. 13.
36. Там само. – Справа фонду Р-8840. – Арк. 1.
37. Там само. – Ф. Р-8840. – Оп. 1. – Спр. 1, 2.
38. Там само. – Спр. 56278. – Арк. 1
39. Там само. – Спр. 52303. – Арк. 3, 6–7, 14–15.
40. Там само. – Спр. 5434.
41. Там само. – Оп. 1. – Спр. 30030. – Арк. 1.
42. Там само. – Спр. 33271. – Арк. 1–2.
43. Там само. – Спр. 43595. – Арк. 1.
44. Там само. – Спр. 50682. – Арк. 26
45. Там само. – Спр. 34779. – Арк. 1, 20–21, 25.
46. Там само. – Спр. 56278. – Арк. 13.
47. Там само. – Спр. 52303. – Арк. 10.
48. Там само. – Спр. 50682. – Арк. 30, 32.
49. Там само. – Спр. 32738. – Арк. 3–4.
50. Там само. – Спр. 52303. – Арк. 4–5.
51. Там само. – Спр. 5434.
52. Там само. – Спр. 30030. – Арк. 2–4.
53. Там само. – Спр. 34779. – Арк. 22–27.
54. Там само. – Спр. 51427. – Арк. 2, 8–9, 16–18.
55. Там само. – Спр. 56278. – Арк. 3–24.
56. Там само. – Спр. 52303. – Арк. 19–24.
57. Там само. – Спр. 56278. – Арк. 5, 10.
58. Там само. – Спр. 34779.
59. Там само. – Спр. 52303. – Арк. 8–9.
60. Там само. – Спр. 30030. – Арк. 5–7.
61. Там само. – Спр. 51427. – Арк. 28–29, 46–59, 60–72.
62. Там само. – Спр. 56278. – Арк. 14.
63. Там само. – Спр. 5434.
64. Там само. – Спр. 33271. – Арк. 4.
65. Там само. – Арк. 3.
66. Там само. – Спр. 32728. – Арк. 17–30.
67. Там само. – Спр. 30030.
68. Там само. – Спр. 43595.
69. Там само. – Спр. 34779.
70. Там само. – Спр. 56278.
71. Там само. – Спр. 5434.
72. Там само. – Спр. 52303. – Арк. 16–18.
73. Там само. – Спр. 50682. – Арк. 44, 45.
74. Там само. – Спр. 52303.
75. Там само. – Спр. 50682.

Ольга Коваленко

"Любецкий архив графа Милорадовича" і розвиток археографії в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.

Фамільні архіви українського дворянства, що походило здебільшого від козацької старшини, нобілітованої російським урядом у другій половині XVIII ст., вже на початку наступного XIX ст. потрапили в поле зору вітчизняних істориків. Перші публікації документів з фамільних архівів у тогочасній періодиці здійснили О. Маркович, М. Ханенко, О. Бодяньський, М. Судієнко¹. Проте найвагомішим у цій царині став доробок О. Лазаревського, який протягом півстоліття систематично друкував у періодичних виданнях і окремими книгами фамільні архівалії. Саме йому належав задум цілісного оприлюднення документів найцікавіших фамільних архівів старої України. Зокрема, у 1884 р. О. Лазаревський здійснив видання "Сулимовского архива", до якого увійшли документи чотирьох споріднених між собою шляхетських фамільій – Сулим, Скоруп, Єсимонтовських та Войцеховичів. Своєрідним продовженням цього видання став "Мотыженский архив", виданий О. Лазаревським у 1890 р., що містив документальну спадщину ще однієї гілки родини Сулим².

О. Лазаревський знав про існування великого фамільного архіву, який належав відомому громадському діячеві та історику Г. Милорадовичу (1839 – 1905). Вони познайомились ще у середині XIX ст., коли співробітничали з редакцією часопису "Черниговские губернские ведомости", й відтоді, як свідчить оприлюднене П. Федоренком та К. Лазаревською у 1927 р. листування, підтримували дружні відносини³. Г. Милорадович активно публікував документи з власного архіву, що зберігався у його фамільному маєтку в містечку Любеч, і набув репутації відомого археографа⁴.

Згодом архів Милорадовичів опрацював і описав П. Федоренко. Він, зокрема, засвідчив: "Архів Милорадовичів являє собою 181 окрему книжку, які опрацьовано в міцні палітурки з шкіряними корінцями. На корінцях золотом видруковано заголовки. Крім цього є дві папки з окремими документами. Такий вигляд архів має завдяки Г. Милорадовичу, який старанно збирав родові документи, систематизував їх по одноманітних групах, опрацьовував у палітурки". До цього слід додати власний архів Г. Милорадовича, що складався з 4 500 листів, 30 томів щоденника, 2 томів спогадів та інших документів⁵.

Відтак у Г. Милорадовича цілком закономірно виник задум започаткувати систематичну публікацію документів зі свого фамільного архіву. В усякому разі влітку 1883 р. цей сюжет з'явився у листуванні Г. Милорадовича з О. Лазаревським. Останній у червні 1883 р. писав: "Если бы Вы могли перевезти важнейшие бумаги а Киев, я бы сам до 15 сентября пересмотрел его и отобрал, что следует предать тиснению. Затем дело ограничилось бы перепискою... К весне и издание было бы готово. Вы только назначьте границы издания, т. е. сколько печатных листов желаете напечатать или суммою денег"⁶. Проте реалізація цього археографічного проекту затягнулася. Тільки 20 березня 1885 р. О. Лазаревський сповістив Г. Милорадовича: "Бумаги Ваши я уже пересмотрел"⁷. Минуло ще майже три місяці, перш ніж було узгоджено особу копіїста й суму його гонорару⁸. Проте і після цього справа рухалась украй повільно. "Все мечтаю о раннем или позднем появлении Архива гр. Милорадовича с портретом", – коректно нагадував Г. Милорадовичу О. Лазаревський на початку 1889 р.⁹

Зрештою, у грудні 1891 р. О. Лазаревський ще раз переглянув запропоновані Г. Милорадовичем документи і дійшов висновку, що "из них можно сделать том листов в 25 интересных в научном смысле бумаг". Водночас він зауважив: "Но издавать их я не решаюсь, имея очень мало времени свободно. Боюсь, что начав – затяну дело"¹⁰. Так воно й сталося – до безпосередньої реалізації цього проекту О. Лазаревський приступив тільки у вересні 1894 р.: "Я мог бы начать готовить редакцию сборника теперь же. Главное затруднение в переписке актов"¹¹. Водночас було досягнуто згоди щодо публікації "Любецкого архива графа Милорадовича" у додатках до "Киевской старины" починаючи з лютневої книжки за 1895 р., а потім у вигляді окремої книги¹².

Робота над збірником була побудована у такий спосіб: відібрані для публікації документи Г. Милорадович пересилав О. Лазаревському, який переглядав їх, передавав копіїсту, а потім здійснював археографічне опрацювання джерел. Підготовку видання супроводжували дискусії щодо його обсягу і змісту. Зокрема, О. Лазаревський висловлював побоювання щодо публікації "археологического балласта в виде юридических актов", адже, на його думку, "интересны бумаги исторического содержания или же хотя и юридического, но дающие сведения о явлениях крупных"¹³. Він також наполягав на першочерговому запровадженні у науковий обіг документів, "касающихся преимущественно быденной жизни", які б містили відомості "об умственном и нравственном уровне малороссийского общества", необхідні "для изучения быта, частного и общественного"¹⁴. Зрештою, усі проблеми були розв'язані, й протягом 1895 – 1898 рр. "Любецкий архив графа Милорадовича" став надбанням наукової спільноти та аматорів старовини¹⁵.

До збірника увійшло кілька документальних комплексів. Перший з них становили "Бумаги Чарнышей", які Милорадовичі успадкували "вместе с именьями". Вони містили цікаві відомості "о семейственных отношениях высшего сословия в старой Малороссии"¹⁶. Другий комплекс являв собою родинне листування А. Полуботок із зятем П. Милорадовичем та онукою Н. Лашкевич. На думку О. Лазаревського, воно "рисует нам частную жизнь новонародившегося тогда малорусского дворянства, причем особое внимание привлекает к себе типическое лицо умной и энергической Анастасии Полуботок, письма которой свидетельствуют о том значительном развитии, которое могла иметь малорусская женщина второй половины XVIII в."¹⁷. Третій комплекс складався з листів П. Милорадовича, що стосувалися здебільшого майнових і родинних справ. Вони, зокрема, свідчили про те, "на чем сосредотачивались интересы тогдашнего панского хозяйства" наприкінці XVIII ст.¹⁸ Нарешті, четвертий комплекс – "Любецкие акты (1637 – 1708 гг.)" містив юридичні документи, які "дают интересный материал для изучения юридического быта северозападного уголка Черниговщины, который, будучи защищен от соседей болотами, сохранял дольше других местностей архаические формы в общественном быту"¹⁹. У збірнику також було опубліковано портрети А. Полуботок, Г. Милорадовича та його дружини О. Милорадович (у дівоцтві Кочубей) кінця XVIII – початку XIX ст. і важливі в контексті оприлюднених документів фрагменти родоводів Чарнишів, Фридрикевичів, Лентовичів та Полуботків²⁰.

У стислій передмові, що належала перу О. Лазаревського, було схарактеризовано зміст джерельних комплексів, але обійдено увагою методику передачі тексту пам'яток. Деінде по сторінках тексту доволі безсистемно розкидано примітки й коментарі до деяких документів²¹. Крім того, не уніфіковано заголовки і далеко не завжди наведено відомості про автентичність джерел. У книзі вміщено перелік опублікованих документів, але бракує іменного та географічного покажчиків.

Загалом, у першому випуску "Любецкого архива графа Милорадовича" у науковий обіг було запроваджено 200 документів XVII – XVIII ст. здебільшого з історії Північного Лівобережжя, що значною мірою зміцнило джерельну базу регіональної історіографії. Фахівці відзначили, що з-поміж них

представлені описи нерухомого і рухомого майна, тестаменти, дарчі записи, купчі, боргові розписки, заставні акти, судові рішення у земельних справах, а також офіційне й приватне листування²².

Передбачалося, що "систематическое издание" фамільних архівалій Г. Милорадовича триватиме й надалі, але реалізувати цей масштабний проект у повному обсязі не вдалося. Спершу на заваді постав брак коштів, потім – інші наукові проекти й невідкладні справи, до яких додалися проблеми зі здоров'ям – життєвий шлях О. Лазаревського та Г. Милорадовича добігав кінця ...

На жаль, продовжити започатковану О. Лазаревським та Г. Милорадовичем справу за сучасних умов неможливо – фамільний архів Милорадовичів на початку ХХ ст. був перевезений з Любеча до Чернігова і практично повністю загинув у серпні 1941 р. під час бомбардування міста нацистською авіацією. Рештки архіву Милорадовичів зберігаються нині у відділі фондів Чернігівського історичного музею ім. В.Тарновського й нещодавно були описані С. Половніковою²³.

Таким чином, "Любецкий архив графа Милорадовича", що у зв'язку з невідшкодовною втратою автентичних документів нині править за першоджерело, може розглядатися як спільний доробок О. Лазаревського та Г. Милорадовича і є важливою складовою вітчизняної археографічної спадщини.

1. Докладніше див.: *Папакін Г.В.* Архів Скоропадських: Фамільні архіви української родової еліти другої половини XVII – XX ст. та архівна спадщина роду Скоропадських. – К., 2004.

2. *Сарбей В.Г.* Історичні погляди О.М. Лазаревського. – К., 2004. – С. 55–59; *Швидько Г.К.* Фамільні архіви Гетьманщини: археографічний аналіз публікацій // Український археографічний щорічник. – К.; Нью-Йорк, 2002. – Вип. 7. – С. 14–19.

3. Див.: Листи Олександра Лазаревського // Український археографічний збірник. – К., 1927. – Т. 2 – С. 264–370.

4. *Милорадович Г.* Акты, до маестностей Полуботковых относящиеся // Чтения в Обществе истории и древностей российских при Московском университете. – 1862. – Кн. 3. – Смесь. – С. 91–133; *Його ж.* О роде дворян Полуботок. – К., 1870. – С. 23–65; *Його ж.* Акты фамилии Полуботок с 1669 – 1734 г.: Из архива графа Милорадовича. – Чернигов, 1889; *Його ж.* Материалы для истории Малороссии: Из архива графа Милорадовича. – Чернигов, 1890; та ін.

5. Див.: *Коваленко О.Б.* Праця П.К. Федоренка "Архів Милорадовичів" // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 1998. – Т. 3. – С. 150–154.

6. Листи Олександра Лазаревського ... – С. 314.

7. Там само. – С. 318.

8. Там само.

9. Там само. – С. 325.

10. Там само. – С. 334.

11. Там само. – С. 346.

12. Там само. – С. 347.

13. Там само. – С. 347–348.

14. Там само. – С. 350, 352–353.

15. Там само. – С. 355–357, 360–361.

16. Любецкий архив графа Милорадовича. – К., 1898. – Вип. 1. – С. I.

17. Там само. – С. II.

18. Там само. – С. II–III.

19. Там само. – С. III.

20. Там само. – С. IV–V.

21. Там само. – С. 6, 49–51, 63, 85, 93–94, 96, 98, 108, 111, 113, 122, 125, 126, 136, 149, 150, 159, 161, 199, 201.

22. Див.: *Швидько А.К.* Анализ источников по социально-экономической истории Левобережной Украины (вторая половина XVII – первая половина XVIII вв.). – Днепропетровск, 1981. – С. 97–98; *Її ж.* Актовые документы по истории городов Левобережной Украины XVII – XVIII веков в фамильных архивных комплексах // Историографические и историко-ведческие проблемы отечественной истории: Межвузовский сборник научных трудов. – Днепропетровск, 1985. – С. 106; *Папакін Г.* Фамільні архіви української еліти: склад, зміст, доля у XIX ст. // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвідомчий збірник наукових праць. – К., 2003. – С. 36, 46.

23. *Половнікова С.* Архів Милорадовичів у зібранні Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського: Каталог колекції // Скарбниця української культури: Збірник наукових праць. – Чернігів, 2005. – Вип. 5. – С. 46–65.

Олена Гринь

Листи М. Судієнка до М. Максимовича (1837 – 1867 рр.)

Характерною рисою сучасного етапу розвитку української історичної науки є повернення із забуття імен учених та громадських діячів, які з різних причин опинилися поза полем зору дослідників. Помітне місце серед них належить Михайлу Йосиповичу Судієнку (1803 – 1871), який значною мірою прислужився становленню вітчизняної археографії.

Він походив з відомої козацько-старшинської родини, нобілітованої царським урядом¹. Замолоду М. Судієнко перебував на військовій службі й брав участь у російсько-турецькій війні 1828 – 1829 рр., за що був нагороджений орденом св. Анни III ступеня та медаллю. Втім, у січні 1829 р. М. Судієнко вийшов у відставку і невдовзі повернувся в Україну. Відтоді він цілковито присвятив себе колекціонуванню пам'яток старовини, археографічному опрацюванню та популяризації історичних джерел, а також громадській діяльності та благодійництву.

Важливим етапом у житті М. Судієнка було його головування у 1848 – 1857 рр. у Київській тимчасовій комісії для розгляду давніх актів, почесним членом якої він був ще з 1844 р. Саме на цей період припадає поживлення археографічної та видавничої роботи Комісії². Намагаючись прискорити видання цінних джерел з історії України, які повсякчас надходили до Комісії, але не увійшли до її едиційних планів на найближчі роки, М. Судієнко розпочав друкувати їх власним коштом. У 1851 р. М. Судієнко видав працю О. Шафонського "Черниговского наместничества топографическое описание"³, у 1853 – 1855 рр. його коштом вийшли друком 2 томи "Материалов для отечественной истории"⁴. Крім того, М. Судієнко ініціював заснування Центрального архіву при Київському університеті, опікувався долею документів, що зберігалися в архіві Чернігівського губернського правління⁵.

У 1857 р. М. Судієнко залишив роботу в Комісії у зв'язку із погіршенням стану здоров'я і зосередився на громадській діяльності, зокрема, увійшов до складу Чернігівського губернського Комітету для складання положення про поліпшення та влаштування побуту поміщицьких селян, який діяв у липні 1858 р. – лютому 1859 р. Останні роки життя він цілковито присвятив колекціонуванню старожитностей. М. Судієнку поталанило виявити унікальні пам'ятки старовини, а його бібліотека, за свідченням сучасників, була однією з найкращих з-поміж приватних книгозбірень старої України⁶.

Значну частину колекції М. Судієнка згідно з його заповітом було передано до бібліотеки Київського університету св. Володимира (нині ці документи зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського)⁷. Деякі документи з його зібрання на початку ХХ ст. потрапили до Чернігівської губернської вченої архівної комісії⁸, решту у 1920 р. успадкував Новгород-Сіверський краєзнавчий музей⁹.

Останнім часом інтерес до постаті М. Судієнка помітно зріс. Увагу дослідників привертає його життєвий шлях, наукові уподобання, внесок у розвиток архівної справи, археографії, джерелознавства¹⁰. Однак подальше вивчення біографії та доробку М. Судієнка потребує розширення джерельної бази.

Особливий інтерес становить листування М. Судієнка, адже серед його адресатів були відомі урядовці, літератори, історики та краєзнавці М. Максимович, О. Пушкін, Г. Галаган, М. Самчевський, Д. Бібіков та інші¹¹. Добірка листів М. Судієнка до видатного українського вченого М. Максимовича, датованих 1837 – 1867 рр., свідчить про тривалу плідну співпрацю дослідників, дозволяє уточнити маловідомі сторінки біографії М. Судієнка, з'ясувати його історичні та суспільно-політичні погляди. Загалом, у листуванні досить виразно відображено цілу епоху в житті українського суспільства.

Оригінали листів М. Судієнка до М. Максимовича зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського¹². Вони друкуються мовою оригіналу згідно сучасного російського правопису із збереженням усіх фонетичних та лексичних особливостей. Нерозібрані місця в тексті позначені трикрапкою у квадратних дужках [...], слова, у прочитанні яких бракує певності, – знаком запитання у квадратних дужках [?].

1. Милорадович Г.А. Родословная книга Черниговского дворянства. – СПб., 1901. – Т. II. – С. 193.
2. Левицкий О.И. Пятидесятилетие Киевской комиссии для разбора древних актов. 1843 – 1893. – К., 1893. – С. 64, 74–76; Журба О.І. Київська археографічна комісія: Нарис історії і діяльності. – К., 1993. – С. 50–72.
3. Шафонский А.Ф. Черниговского наместничества топографическое описание. – К., 1851.
4. Материалы для Отечественной истории: В 2 т. – К., 1853 – Т. 1; К., 1855. – Т. 2.
5. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. III. – Спр. 6042. – Арк. 1 зв.; Левицкий О.И. Назв. праця. – С. 67.
6. Памяти М.О. Судиенка // Киевская старина. – 1901. – № 9. – С. 84; Войнов С. Новгород-Сіверський: Нариси історії. – Чернігів, 1999. – С. 108.
7. Маслов С.И. Обзор рукописей библиотеки Императорского университета св. Владимира. – К., 1910. – С. 1.
8. ІР НБУВ. – Ф. 12. – Оп. 1. – Спр. 968. – Арк. 1; Добровольский П.М. Описание исторического музея Черниговской губернии архивной комиссии. Часть 2 // Труды Черниговской губернской ученой архивной комиссии. – Чернигов, 1905. – Вып. 6. – С. 121; Три царские грамоты XVII века из собрания Е.А. Судиенка // Труды Черниговской губернской ученой архивной комиссии. – Чернигов, 1911. – Вып. 8. – С. 106.
9. Федірко А. Михайло Судієнко – збирач пам'яток минулого // Чернігівщина краєзнавча: Календар. – К., 2004. – С. 104.
10. Федірко О.А. М.Й. Судієнко – археограф України середини ХІХ ст. // Сіверщина в долі істориків та в історичних дослідженнях. – К.; Новгород-Сіверський, 1998. – С. 14–24; Гринь О. Михайло Судієнко – меценат та дослідник // Скарбниця української культури: Збірник наукових праць. – Чернігів, 2007. – Вип. 8. – С. 58–63.
11. Доманський В. "До тебе могу звернутися відверто..." // Деснянська правда. – 1987. – 10 лютого; Федірко О.А. М.Й. Судієнко – археограф України... – С. 16–17.
12. ІР НБУВ. – Ф. III. – Спр. 6042–6050.

№ 1 – № 9

Листи М.Й. Судієнка до М.О. Максимовича

13 квітня 1837 р. – 9 травня 1867 р.

№ 1

13 квітня 1837 р.
м. Київ.

Давным-давно собираюсь я, почтеннейший Михаил Александрович, отвечать Вам на Ваше письмо от неизвестного числа и благодарить Вас за подарок "Денницы"¹; по-малороссийски "а нехай завтра" причиною, что до сих пор Вам не писал. Месяца три тому я отправил к Вам карту Малороссии, разделенную на полки, которую просил переслать Вам П.М. Сакович², и адресовал ее посылкою на Ваше имя в Канев. Получили ли Вы ее?

На днях я читал во 2 т. "Записок о Южной России" Кулеша³ статью М.А. Грабовского⁴ о причинах вражды между поляками и украинцами в XVII веке. В этой статье причиною ненависти приписывается неистовством жолнеров, а об унии говорится вскользь, как будто это не главная причина разрыва. Господину Грабовскому это простительно как ревностному католику, но мне странно, что господин Кулиш в возражении своем, опровергая господина Грабовского, фантазирует и как будто не смеет указать на самую главную причину, подавшую повод ко всеобщему восстанию. Впрочем, в возражении господина Кулеша видна робость ученика к своему учителю – он боится оскорбить его, выставив нелепость доводов, излагаемых в статье. Прочитав эту статью со вниманием, видно желание автора провести мысль, что между малороссиянами и поляками не было и нет никаких важных причин ненависти – замашка не глупого! Я надеюсь, почтеннейший Михаил Александрович, что Вы не пропустите возразить на нее.

Ожидая Вашего уведомления на счет получения карты Малороссии, покорнейше прошу принять уверение в душевной моей привязанности.

М. Судиенко

P.S. На дневник Мельхиседека⁵ я надеюсь. М.S. занят важными современными вопросами. Он здоров и Вам кланяется.

IP НБУВ. – Ф. III. – Спр. 6047. – Арк. 1–1 зв. Оригінал.

№ 2

4 травня 1850 р.
м. Київ.

Милостивый государь Михаил Александрович!

Премного благодарю Вас за "Киевлянина"⁶, сегодня я вручил его высокопревосходительству от

Вашего имени присланный ему экземпляр, остальные будут вручены по назначению Вашему.

Вы нас совершенно оставили, почтеннейший Михаил Александрович, но я надеюсь, что будущую осень и зиму Вы проведете с нами. Что сказать Вам о нашей Комиссии? Материалов много, да трудящихся людей мало. Мы теперь печатаем 2 т. Летописи Величка⁷ и 3 т. "Памятников"⁸. По представлению моему Дмитрий Гаврилович⁹ походатайствовал высочайшее соизволение на устройство в Киеве при университете Центрального архива, куда будут собраны все гродские, месские и земские книги, рассеянные теперь по всем трем губерниям. Слава Богу, что мысль моя осуществится, это единственное средство сохранить драгоценнейшие материалы для истории Юго-Западной России, потому что без гродских книг нет возможности разработать истории здешнего краю.

Я помню, что однажды Вы меня спрашивали, почтеннейший Михаил Александрович, не имею ли я материалов для истории Михаила Миклашевского, полковника стародубовского и стольника¹⁰. Теперь я напал на след и нашел все фамильные бумаги – летом я сам отправлюсь в деревню дальнего нашего родственника Андрея Михайловича Миклашевского, который проживает в Глухове. [...] в сем [...] я с ним познакомился, и он обещал вручить мне все нужные акты и, между прочим, переписку Миклашевского с Мазепою. Если Вы не переменили своего намерения писать историю стародубского полковника Миклашевского, то при свидании нашем мы об этом потолкуем.

Теперь сообщу Вам мое намерение: я предполагаю издавать сборник материалов для отечественной истории. Этот сборник будет выходить по две книги в год. Он будет заключать в себе: 1-е, универсалы гетманов по гетманствам, 2-е, описание маетностей малороссийских 10 полков, 3-е, грамоты царей и императоров к гетманам, не напечатанные в "Полном собрании законов". Одним словом, в мой сборник поступят все материалы, относящиеся к истории Малороссии со времен Петра. [...] Вам, что я достал журнал пребывания Апостола¹¹ в Москве в 1728 году¹². Примите уверение в душевной моей преданности.

М. Судиенко

IP НБУВ. – Ф. III. – Спр. 6042. – Арк. 1–2. Оригінал.

№ 3

**13 жовтня 1850 р.
м. Київ.**

Вот уже несколько месяцев, почтеннейший и многоуважаемый Михаил Александрович, как я не имею от Вас никаких сведений – что Вы делаете в своей пустыне, отчего бы Вам не побывать в Киеве. Наша Комиссия мало-помалу кое-что печатает – беда, материалов достаточно, да деятелей мало. Я надеюсь впрочем, что наша деятельность усилится с поступлением в Комиссию двух новых членов – Метлинского и Павлова¹³.

В Чернигове, в библиотеке семинарской, есть две летописи: одна иеромонаха Бабылинского¹⁴, законника Выдубецкого монастыря 1699 или 1633 года, трудно разобрать, другая летопись безымянного. Обе эти рукописи, надеюсь, будут доставлены в Комиссию.

Я приступил наконец к изданию своего сборника, он начнется записками Шафонского о Малороссии. Они больше относятся к Черниговскому наместничеству, писаны в 1786 году¹⁵.

Если у Вас есть первые две книги "Киевлянина", то я бы Вас просил оные мне прислать. А что наши [...] малороссийские песни – будете ли Вы их продолжать¹⁶?

Не у Вас ли, почтеннейший Михаил Александрович, один [...] дипломатической переписки польских комиссаров с гетманскими и другими важными лицами – этот [...] принадлежит к собранию актов, которые были доставлены Свидзинским¹⁷, и которых мы не можем отыскать, [...] от 96 страницы до 198-й. Этот [...] был вынут из переплетенной книги для переписки его.

У нас в Киеве все по-прежнему, с тою только разницею, что мы все немного посивели.

Весь Ваш *М. Судиенко*

IP НБУВ. – Ф. III. – Спр. 6043. – Арк. 1–2. Оригінал.

№ 4

26 березня 1854 р.
м. Київ.

Милостивый государь Михаил Александрович!

Я так виноват пред Вами, что совещусь братья за перо, но, будучи уверен в Вашем ко мне расположении и в Вашей снисходительности к малороссийской лени и беспечности, решаюсь принести повинную. Много прошло уже времени, как я с Вами не видался – что делаете Вы в своем уединении? Я по-прежнему живу в Киеве – копаюсь в шпаргалах, кое-что издал в свет – одним словом, стараюсь принести мою лепту отечественной истории. Комиссия тоже помаленьку издает свои труды, но беда с цензурою, или, лучше сказать, с цензорами, которые, не понимая, что от них требует правительство и, не имея в голове рассудку, марают с плеча – таков у нас господин Мацкевич... Но что делать – мозжечок не восчечок [?] – на рынок не пойдет да не купит.

Что сказать Вам, почтеннейший Михаил Александрович, о моих находках по части исторической – они невелики, исключая изданных мною: 1-е, Топографическое описание Черниговского наместничества, составленное Шафонским, 2-е, 1-й том Материалов для отечественной истории, и еще отыскал, разбирая архив военно-походной канцелярии графа Румянцева, несколько черновых писем графа к Панину¹⁸, Войекову¹⁹ и к императрице о гайдамаках в 1768 году (письма оные мною переписаны). Также я переписал всю частную и официальную переписку графа Румянцева²⁰ с разными лицами, начиная с 1767 года по 1780-й. Эти письма я предполагаю со временем привести в порядок и издать. Разбираю и читаю эти письма, и пришел к тому убеждению, что Задунайский принадлежит к разряду величайших государственных людей, до сих пор, к стыду нашему, не оцененных – много лести приписала Временщику то, что исполнил Румянцев. Одним словом, это личность колоссальная, и недаром его девиз "Non solum armis". Одним словом, Румянцев ждет своего Плутарха.

Препровождаю к Вам две изданные мною книги и надеюсь, что, пробегая их, Вы вспомните иногда того, кто не престанет Вас уважать душевно.

М. Судиенко

IP НБУВ. – Ф. III. – Спр. 6044. – Арк. 1–1 зв. Оригінал.

№ 5

24 травня 1855 р.
м. Київ.

Милостивый государь Михаил Александрович!

Временная комиссия для разбора древних актов вновь издала книгу под заглавием "Летописи гадячского полковника Григория Грабянки"²¹, которую честь имею препроводить Вашему высокородию для собственной библиотеки.

С истинным почтением и совершенною преданностию честь имею быть
Вашего Высокородия покорнейший слуга *М. Судиенко*

IP НБУВ. – Ф. III. – Спр. 6046. – Арк. 1. Оригінал.

№ 6

6 травня 1857 р.
м. Київ.

Письмо Ваше, многоуважаемый Михаил Александрович, от 30 апреля я имел удовольствие получить. Мне очень жаль, что не буду в Киеве во время Вашего здесь пребывания – на днях я еду к себе в деревню, где и надеюсь пробыть до зимы, т. е. до января. Там между делом и безделием займусь приготовлением материалов для 3 т. моего издания. В нем будут помещены: 1-е, права и привилегии города Чернигова в довольно полном объеме; 2-е, некоторые акты, относящиеся до Переяслава, Кременчуга и других городов; и 3-е, акты, относящиеся до индуктного сбора со времен Богдана Хмельницкого. Для пополнения вышеписанных актов я надеюсь воспользоваться архивом моего соседа Александра Михайловича Маркевича.

Петр Матвеевич Сакович находится теперь в Полтаве начальником дивизионного штаба.

Ожидаю с нетерпением дневник Мельхиседека. Так как меня не будет в Киеве во время приезда Вашего, то прошу Вас дневник не поручать никому другому, как моей жене, которую Вы, вероятно, еще застанете в Киеве. Она мне его доставит.

С Грабовским я теперь познакомился довольно коротко – это настоящий питомец иезуитов... Под личиною умеренности и терпимости это заклятый лях, который незаметно проводит свои идеи. Но полно, пора перестать, когда-нибудь увидимся и о многом поговорим.

С душевным почтением,
искренно Вам преданный

М. Судиенко

P.S. Не имеете ли Вы каких-либо сведений, относящихся до г. Чернигова в историческом и юридическом отношении. Если имеете, то сообщите.

IP НБУВ. – Ф. III. – Спр. 6048. – Арк. 1–2. Оригінал.

№ 7

9 травня 1859 р.
м. Київ.

Препровождаю к Вам, почтеннейший и многоуважаемый Михаил Александрович, 2-й том "Материалов" и летопись Григория Грабянки. Обе эти книги любопытны по своему содержанию, но летопись Грабянки еще замечательна по борьбе нашей за нее с цензурою.

В прошлом году в письме Вашем Вы выразили желание иметь копии бумаг, в которых выражается мнение и взгляды графа Румянцева на ГайдаMATчину и на политическое положение здешнего края²². Исполняю Ваше желание. Вы увидите, почтеннейший Михаил Александрович, совершенное опровержение несправедливого, но между тем общего мнения поляков и их лживых писателей, будто бы здешний край был взволнован нашим правительством, и что подстрекателями ГайдаMATчины были епископ переяславский Гервасий²³ и игумен Мотронинского монастыря Мельхиседек.

По мнению моему, издание в свет этих бумаг могло бы послужить к опровержению нелепых польских убеждений, но, с другой стороны, в настоящих обстоятельствах я считаю издание этих бумаг целиком несвоевременным. Мне кажется, почтеннейший Михаил Александрович, что можно бы было пустить в свет статью об этом предмете с ссылками и выписками из прилагаемых документов. Впрочем, Вы, вероятно, лучше меня будете знать, какое сделать употребление из моего приношения.

Я собираюсь скоро поехать в деревню, но, однако же, не прежде последних чисел этого месяца.

До свидания, почтеннейший Михаил Александрович, будьте здоровы и не забывайте искренно Вам преданного и много Вас уважающего
М. Судиенка

P.S. Во всяком случае, я Вас прошу оставить эти документы у Вас и никому не передавать, потому что они собственно для Вас одних.

IP НБУВ. – Ф. III. – Спр. 6045. – Арк. 1–1 зв. Оригінал.

№ 8

16 травня 1860 р.
м. Київ.

Милостивый государь Михаил Александрович!

Если я до сих пор не возвращал Вам, почтеннейший и многоуважаемый Михаил Александрович, бумаг, которые Вы мне давали для прочета, то это потому, что я их оставил в деревне. Теперь же спешу их Вам возвратить.

Что сказать Вам о себе? Хорошего мало! Здоровье мое совершенно расстроилось, и к довершению всех недугов на левом глазу делается катарак. Завтра еду за границу искать здоровье. Найду ли его? Это другой вопрос.

Поручая себя Вашей доброй памяти, покорнейше прошу принять уверение в искренней преданности.

М. Судуенко

ІР НБУВ. – Ф. III. – Спр. 6049. – Арк. 1. Оригінал.

№ 9

9 травня 1867 р.
м. Новгород-Сіверський.

Возвратившись домой из Киева, первым делом моим было отыскать "Патерик"²⁴ на польском языке, который и посылаю Вам согласно моему обещанию.

Что сказать Вам, многоуважаемый Михаил Алексеевич, о том впечатлении, какое произвела на меня последняя моя поездка в Киев, где я пребывал три месяца. Признаюсь Вам, что она была не утешительна. Мне кажется, что новые деятели не заменили старых, хотя наш общий приятель и поет хвалебные гимны настоящему. Мне кажется, что это так же произвольно, как и восхваляемые действия.

В газете "Русский" читал я статью "Очерк административной деятельности в Юго-Западном крае за последнее двухлетие", и повторяю с Погодиным²⁵, что пишущий принимает на себя ответственность перед соотечественниками, ответственность великую. Что Безак²⁶ человек умный, в этом нет сомнения, но чтоб он был человек государственный, каким был Бибиков, ...? [...] Мы укоряем иезуитов за их правила, что цель оправдывает средства, и едва ли сами не подвергаемся этой укоризне. В настоящее время в Киеве в большом ходу фраза "обрусить край", фраза, которая могла бы иметь смысл для наших предшественников, считавших Юго-Западный край польским, а в настоящее время, когда все знают, что этот край населен чисто русским народом православным, где только привилегированный класс, составляя значительное меньшинство, ополячился, фраза эта не имеет никакого смысла, разве заменить слово "обрусить" словом "обтрусить". Сколько я могу понять цель, к которой идет правительство, то все меры, им предпринимаемые, клонятся к предохранности этого края от всяких революционных попыток со стороны поляков. Для этого, мне кажется, правительству следовало бы употребить все зависящие от него меры, чтоб очистить все западные и юго-западные губернии от бездомной шляхты, которая всегда была, всегда есть и всегда будет сподручным материалом для революций. Уничтожьте корень – и дерево упадет.

Вот Вам, многоуважаемый Михаил Алексеевич, мое частное воззрение на настоящее положение Юго-Западного края; оно совершенно мнениям нашего общего друга, который не может сказать с поэтом: "и сих, в гордости свободный, кадилом лести не кадил".

Но пора прелетать [?]. Я Вам высказал мое мнение – не знаю, разделяете ли Вы его. Увидимся если, даст Бог, поговорим и потолкуем. А теперь обнимаю Вас от души и желаю Вам всего хорошего.

Душевно Вас уважающий

М. Судуенко

ІР НБУВ. – Ф. III. – Спр. 6050. – Арк. 1–2. Оригінал.

Примітки:

1. "Денница" – літературний альманах, який у 30-х рр. XIX ст. видавав М. Максимович.
2. Сакович П.М. – офіцер Генерального штабу.
3. Куліш П.О. (1819 – 1897) – письменник, перекладач, видавець, етнограф, громадський діяч. Підготував та у 1856 – 1857 рр. видав у Санкт-Петербурзі двотомний збірник фольклорних і етнографічних матеріалів "Записки о Южной Руси".
4. Грабовський М.А. (1805 – 1863) – польський історик, який обстоював думку про позитивні наслідки для українських земель їх перебування у складі Польщі. М.А. Грабовський справив значний вплив на П.О. Куліша.
5. Значко-Яворський М.К., у чернецтві Мельхіседек (1716 – 1809) – церковний діяч, у 1753 – 1768 рр. був ігуменом Мотронинського Троїцького монастиря, з 1761 р. – протоігумен монастирів Правобережної України. Оскільки з Мотронинським монастирем був пов'язаний початок Коліївщини (1768 – 1769), його звинуватили у підтримці гайдамаків і підбурюванні селян до повстання. Хоча на суді провину Мельхіседека доведено не було, його усунули з Правобережжя.
6. "Киевлянин" – науково-літературний альманах, який у 40 – на початку 50-х рр. XIX ст. видавав М. Максимович.
7. Величко С.В. (помер бл. 1728 р.) – канцелярист Генеральної військової канцелярії, автор "Летописи событий в Юго-Западной России", яку було видрукувано Київською тимчасовою комісією для розгляду давніх актів у 4 томах протягом 40 – 60-х рр. XIX ст. Список літопису С. Величка з колекції М.Й. Судієнка нині зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (ІР НБУВ. – Ф. VIII. – Оп. 1. – Спр. 154(53)).
8. Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов. – К., 1852. – Т. 3. Усього Київською тимчасовою комісією для розгляду давніх актів у 40 – 50-х рр. XIX ст. було видано 4 томи "Памятников".
9. Бібіков Д.Г. (1792 – 1870) – державний діяч, у 1837 – 1852 рр. – київський військовий губернатор, київський, подільський та волинський генерал-губернатор, у 1852 – 1855 рр. обіймав посаду міністра внутрішніх справ Російської імперії.
10. Миклашевський М.А. у 1690 – 1704 рр., 1705 – 1706 рр. був Стародубським полковником. Слід зазначити, що М.Й. Судієнко був одружений з представницею цього козацько-старшинського роду Н.М. Миклашевською, відтак мав доступ до родинних архівів.
11. Апостол Д. (1654 – 1734) – гетьман Лівобережної України у 1727 – 1734 рр.
12. М.Й. Судієнко оприлюднив "Журнал" здійсненої у 1728 р. Д. Апостолом подорожі до Москви у 1853 р. у першому томі "Материалов для отечественной истории". Рукопис пам'ятки під назвою "Краткий журнал о поездке в Москву гетмана Даниила Апостола", датований 9 лютого – 6 вересня 1728 р., із колекції М.Й. Судієнка нині зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (Ф. VIII. – Оп. 1. – Спр. 162(80)).
13. Метлинський А.Л. (1814 – 1870), Павлов П.В. (1823 – 1895) – члени Київської тимчасової комісії для розгляду давніх актів.
14. Боболінський Л. (помер не раніше 1700 р.) – ієромонах Київського Видубицького, а згодом Чернігівського Свято-Троїцького монастирів, один з редакторів українського хронографа, відомого під назвою "Летописец си есть кройника з розных авторов и гисториков многих диалектом русским".
15. Йдеться про працю чернігівського історика і краєзнавця О.Ф. Шафонського "Черниговского наместничества топографическое описание" 1786 р., видану М.Й. Судієнком власним коштом у 1851 р. До М. Судієнка праця О. Шафонського потрапила від сина автора, Г. Шафонського. Нині цей список зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (ІР НБУВ. – Ф. VIII. – Оп. 1. – Спр. 185(58)).
16. М.Й. Судієнко запитує про впорядкований М.О. Максимовичем "Сборник украинских песен", який вийшов друком у Києві у 1849 р. Слід зазначити, що це було третє й останнє із здійснених М.О. Максимовичем видань українських пісень. Перші дві збірки – "Малороссийские песни" та "Украинские народные песни" – побачили світ у Москві відповідно у 1827 р. та у 1834 р.
17. Свідзінський К.К. (1793 – 1855) – волинський краєзнавець і колекціонер, мав цінне зібрання історичних пам'яток.
18. Панін М.І. (1718 – 1783) – граф, дипломат, державний діяч, під час Гайдамаччини очолював Колегію іноземних справ.
19. Войсков Ф.М. – генерал-аншеф, у 1766 – 1775 рр. обіймав посаду київського губернатора.
20. Рум'янцеv П.О., граф (1725 – 1796) – державний діяч і полководець, у 1764 – 1796 рр. обіймав посаду малоросійського генерал-губернатора.
21. Грабянка Г.І. (рік народження невід. – 1738) – гадацький полковник, автор твору "Действия презельной и от начала поляков крваvшой небывалой брани Богдана Хмельницкого, гетмана Запорожского з поляки", який традиційно називається літописом. У 1854 р. побачило світ друге видання літопису, здійснене Київською тимчасовою комісією для розгляду давніх

актів мовою оригіналу у первісній редакції за шістьма списками. Кілька списків літопису Г. Грабянки з колекції М. Судієнка нині зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (ІР НБУВ. – Ф. VIII. – Оп. 1. – Спр. 149(49); Спр. 150(50); Спр. 151(51); Спр. 213(52); Спр. 214(35).

22. М.О. Максимович (1804 – 1873) одним з перших почав досліджувати історію гайдамацького руху і Коліївщини.

23. Гервасій (Линцевський) (1683 (1700, 1701) – 1769) – церковний діяч, у 1757 – 1769 рр. – переяславський єпископ, був звинувачений у зв'язках з гайдамаками і висланий з Переяслава. П.О. Рум'янцев обстоював непричетність Гервасія до Коліївщини.

24. Ймовірно, йдеться про здійснене С. Косовим у 1635 р. польськомовне видання Києво-Печерського патерика.

25. Погодін М.П. (1800 – 1875) – російський історик, письменник, публіцист, колекціонер.

26. Безак О.П. (1801 – 1868) – державний діяч, у 1865 – 1868 рр. був київським, подільським та волинським генерал-губернатором.

Алла Попружна

Духівниця осавула Прилуцького полку М. Мовчана

Ім'я осавула Прилуцького полку Михайла Мовчана стало відоме історикам після того, як у січневій книжці "Киевской старины" за 1885 р. В. Антонович оприлюднив його "Записну книгу". Він високо оцінив цю унікальну пам'ятку як історичне джерело "для обрисовки внутрешнього быта" Гетьманщини й відтворив на підставі "записної книги" біографію М. Мовчана¹.

М. Мовчан походив з козацької родини, представники якої за доби Руїни зробили непогану кар'єру у Війську Запорозькому. Сам М. Мовчан у 1679 р. розпочав службу у Прилуцькому полку, але у 1683 р. опинився під регіментом польського короля Яна Собеського й узяв участь у знаменитій битві з турецьким військом під Віднем. Згодом він перейшов на бік С. Палія, а після 1690 р. опинився на Запорожжі. У 1696 р. М. Мовчан повернувся до рідних Прилук і вже як військовий товариш Прилуцького полку брав участь у військових діях під час Північної війни. Протягом 1711 – 1741 рр. аж до виходу у відставку він обіймав уряд осавула Прилуцького полку. Помер М. Мовчан 7 серпня 1742 р. і був похований у Густинському монастирі.

Згадку про "Записну домовую книгу" містить і неопублікована духівниця М. Мовчана, датована 4 серпням 1742 р. Більш пізня копія цього документу свого часу потрапила до рук О. Лазаревського й нині у складі його зібрання зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського². Тестамент М. Мовчана доповнює його життєпис багатьма досить делікатними деталями, що проливають світло на повсякденне життя та ментальність козацької старшини першої половини XVIII ст. Тим більше, що, на думку В. Антоновича, біографія М. Мовчана "представляет нам тип заурядный, гораздо более характеризующий быт знатного козачества ..., чем биографии лиц, выдававшихся особенными личными дарованиями или развитием и составлявших вследствие того более исключительные явления в своей среде"³.

Текст духівниці М. Мовчана подається мовою оригіналу згідно сучасних правописних норм зі збереженням усіх стилістичних і лексичних особливостей. Нерозібрані місця позначені трикрапкою у квадратних дужках [...], а слова, у прочитанні яких бракує певності, – знаком запитання у квадратних дужках [?]. Археографічне опрацювання пам'ятки здійснено на підставі правил передачі тексту кирилических документів XVI – XVIII ст. популярним методом.

1. Антонович В. Прилуцький полковой асаул Михайло Мовчан и его записная книга // Киевская старина. – 1885. – № 1. – С. 57–84.

2. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. – Ф. І. – Спр. 57582. – Арк. 1–6.

3. Антонович В. Прилуцький полковой асаул Михайло Мовчан... – С. 61.

Во имя Отца и Сина, и Святого духа. Аминь.

Я, раб Божій, Михайло Федорович Мовчан, асаул полковій Прилуцкій, видя себе при старости лет в жизни моей, за доброй моей памяти і з уполного разума, всякому суду і праву і всем, кому тепер і в потомние часы ведати о том надлежатиме, сим воли моей тестаментом объявляю: иж з женою моею Параскевією¹ живучи в малженстве имел толко две дочери родніе Марію² і Екатерину³, а сына не имеется. І с тех дочерей старшая Марія виданна была от мене в замужже за Стефана Юрченка прилуцкого і по нем осталась в удовстве бездетная і, не имея там на чом жить, пришла ко мне і жила, і живет на моих грунтах собственних, імея з оних препитание і всякое доволствие. А меншую дочь мою Екатерину видал замуж за Даміяна Мазаракія⁴, знатного войскового товариша, і его принял на жита к себе за сына, якій, при мне живучи, войсковіе отбувал служби і в низовом Дербенском походе⁵ на службе монаршой умре.

После же его і оная его жена, а моя дочь Екатерина померла, по которой смерти остались в малих летех родніе іх три сына, а мои родніе внуки – Андрей⁶, Иван⁷ і Григорій⁸, і, в сиротстве будучи, з тех малих лет при мне находились и обучались грамоти. І я, желая, даби іменія мои недвижиміе і движиміе, мною самим з женою моею Параскевією набутие, як тепер при мне, так і по смерти моей находились без расточенія, і з оних, яко шляхетских добр, служба войсковая всегда была отправляема, сим моим тестаментом тепер і на потомній час утверждаю і разпоражаю таким порядком.

Когда по декрету Божію пресечение временному моему житію учинится, то душу мою грешную по разлученіи от тела в руци Создателя моего і Бога вручаю, а тело, яко от земли взято, земле і предано бит імеет, погребенное в монастыру Густинском Прилуцком⁹, в которое для погребенія там данно уже мною денег рублей сто, а погребсти надлежащим порядком христіанским і поминовением, що імеет учинити жена моя Параскевія з оставших по мне денег, о яких толко сама она знает, а особливо на поминовенье души моей в монастырі киевскіе Софійській¹⁰ і Печерській¹¹ і по другим церквам Божіим определить по своему усмотренію і поотдавать денги она, жена моя, імеет неотменно. Оставшиися по мне добра, яко то село Талалаевку¹² в полку Прилуцком сотни Красноколядинской¹³ імеючоесь, которое по милости монаршой за служби мои мне і потомкам моим во вечность жалуванно і універсалом гетмана господина Скоропадскаго утверждено, також хутори, мелници, леси, гаи і сенокосніе і пахатніе поля, і протчіе угодія, мною самим как [...] куплею набутие і показаніе в записной моей домової книге і в купчих крепостях обстоятелно описаніе, також движиміе добра все от мала і до велика предписанной жене моей Параскевіи по смерть ей в спокойное владеніе вручаю, а по смерти ей, жени моей, оние мои добра все движиміе і не движиміе і все мои пожитки без малейшого іх потеранія должны остатися више упомянутим дочери моей Маріи, [...] внукам Андрею і Ивану Мазаракіям і разделить им по равной части для того, что они, Андрей і Иван, як помянулось малолетни, осиротевшы і, будучи в моем соблюденіи, заховували себе во всем добропорядочно і постоянно і мне, яко прародителеви своему, отдавали честно всякое послушаніе і повиновение і за мене, респектом моей старости і дряхлости, войсковіе служби они, Андрей і Иван, отбували і били в военных походах, і яко к служби згодни, так и впред оную имеют они отправляти по своей присяжной должности. А третому іх брату меншому, а моему внуку реченому Григорію ничего не определяю¹⁴, потому что он, Григорій, так із малих лет тож при мне находясь, обикновенной синовской чести мне не отдавал, приказов моих і наставленей ослушался і в такое развращеніе пришол, же похищая якие-нибудь вещи з дому моего і денги попропивал і попрогравал в карти і протчіе немаліе і непристойніе шалости делал и делает, якож і сам я в некоторіе шинки заплатил за его напои денег немало. Егда же

впред себе от такого непостоянства і безделних шалостей повстанет і будет вгоден к войсковой служби, к тому ж реченим братам своим як старшим отдаватимет настоящую честь, то в том предаю его, Григорія, в волю і респект їх, Андрея і Івана Мазаракієв. Особливо же для потомнаго случаю сіе завещаю утврждаю, что по смерти жени моей Параскевіи, егда достанется определенная часть показанных моих добр і пожитков више реченой дочери моей Маріи, то должна быть тая часть у еи ненарушимом владеніи да толко по смерть еи, дочери моей Маріи, потому что она безпотомна і в удовстве уже при старости лет, которой части всяких грунтов і пожитков ей, Маріи, во владеніе доставшихся, імеет она, Марія, уживать і користоватись по своей воле, а пустошить тех определенных грунтов ей никому ни под каким видом, продавать оних і никак их утерат она, Марія, не должна і неповинна под неблагословеніем моим родительским того ей запрещаю. А по смерти еи, Маріи, і тая третья часть всех грунтов і пожитков імеет прійти в спокойное владеніе помянутих родных моих унуков Андрея і Івана Мазаракієв і их потомкам вечними часи для того, жеби з грунтов моих шляхетских, по мне оставшихся, і впред служба войсковая всегда была отправляема, которую они, Мазаракіи, за те грунта уже отправляют і впред отправлять імеют. Они теж, Мазаракіи, егда помрет дочь моя, а их тіотка Марія, должны еи, Марію, по християнскому обикновенію как надлежит похоронит і отпominать всеконечне, сим остатной воли моей тестаментом завещаю. І даби сей тестамент тепер і в потомніе часи дочерю моею Марию і унуками Мазаракіями во всем ісполнен бил, а не в чом не нарушим, також во всяком суде і праве принят би бил за слушний і правилній, для доверія і твердости на потомніе часи упросилем о подписи на нем рук і притисненім печати нижей подписавшихся персон и при имени моем і моя печать приложена. Деялось в доме моем в Прилуце 1742 году августа 4-го. В подленном подпис таков: асаул полковій прилуцкій Михайло Мовчан.

К сему тестаменту вместо асаула полкового прилуцкого Михайла Мовчана неграмотного по его прошенію свойственник его пресвитор Прилуцкій [...] Федор Тироговскій руку приложил і печать.

Сего тестаменту асаула полкового прилуцкого Михайла Мовчана с веома и по его устному прошенію, будучи [...] для доверія и твердости с приложением печатей подписались

Атаман значкових товаришей полку Прилуцкого Данило Савин

Войт прилуцкий Леонтий Василичевич

Сей тестамент по прошенію асаула полкового прилуцкого Михайла Мовчана [...] в доверіе подписался

Писар суда полкового прилуцкого Адриан Стефанович.

IP НБУВ. – Ф. I. – Спр. 57582. – Арк. 1–5. Копія.

Примітки:

1. Параскева Леонтівна Мовчаниха померла у 1746 р. Похована на території Густинського монастиря.
2. Марія Михайлівна Мовчан – старша дочка Михайла Мовчана була у шлюбі за Степаном Юрченком. Залишилась бездітною удовою. Померла у 1766 р.
3. Катерина Михайлівна Мазаракі – молодша дочка Михайла Мовчана. Була одружена із Дем'яном Мазаракі. Померла у 1734 р. Похована на території Густинського монастиря.
4. Дем'ян Мазаракі – значковий товариш Прилуцького полку. Походив з покозаченої ще під час Хмельниччини грецької купецької родини.
5. У 1721 р. за наказом Петра I 10-тисячне козацьке військо під проводом миргородського полковника Д. Апостола було виряджено під м. Дербент для участі у війні Росії з Персією.

6. Андрій Дем'янович Мазаракі – улюблений онук Михайла Мовчана, до смерті діда жив разом з ним. З 1763 р. бунчуковий товариш, у 1765 р. вийшов у відставку. Саме він продовжив вести "Записну книгу" Михайла Мовчана. Помер у 1787 р.

7. Іван Дем'янович Мазаракі – онук Михайла Мовчана. З 1767 р. бунчуковий товариш. Помер у 1784 р. Похований у Талалаївці.

8. Григорій Дем'янович Мазаракі – неодружений і бездітний, хворобливий, усе життя прожив при братах Івані та Андрії. На службі не перебував. Помер у 1787 р.

9. Густинський Троїцький монастир, заснований на початку XVII ст. під Прилуками.

10. Софійський монастир, заснований у першій половині XVII ст. П. Могилою у Києві.

11. Печерський монастир, заснований у середині XI ст. ченцями Антонієм і Феодосієм у Києві.

12. Талалаївка – село, що входило до складу Красноколядинської сотні Прилуцького полку. Вперше згадується у 1627 р. Нині – районний центр Чернігівської області.

13. Красний Колядин – сотенне містечко Прилуцького полку. Вперше згадується у другій половині XVI ст. Нині село Талалаївського району Чернігівської області.

14. Згідно 12 артикула 12 глави "Прав, за якими судиться малоросійський народ" // Права, за якими судиться малоросійський народ. 1743. – К., 1997. – С. 223.

Олександр Рахно

З неопублікованих щоденників О. Русова

Олександр Олександрович Русов (1847–1915) – земський статистик, етнограф і фольклорист, історик, редактор і видавець – відіграв помітну роль у громадсько-політичному житті України другої половини XIX – початку XX ст. Він залишив значний епістолярій, частина якого була опублікована¹, а також цікаві щоденники, які ще потребують оприлюднення.

Зазначимо, що на XIX ст. припадає розквіт листування та щоденникарства. Цей жанр характеризується точним датуванням, яскравим відображенням подій, морально-психологічного стану, переживань, почуттів автора. Щоденники містять цінну інформацію, як правило, відсутню в інших джерелах. Водночас слід пам'ятати, що записи у щоденниках супроводжуються суб'єктивними оцінками явищ. Автори щоденників з різних причин часом не могли бути до кінця відвертими, а їхні роздуми – відкритими, особливо, коли над ними тяжіли несприятливі обставини, як-от можливість обшуку та арешту.

Значний інтерес для дослідження життя, наукової та громадсько-політичної діяльності О. Русова становлять його неопубліковані щоденники. Один з них, який О. Русов вів на хуторі поблизу с. Шаповалівка на Чернігівщині у 1878 р., зберігається серед матеріалів особового фонду С. Русової у Центральному державному архіві вищих органів державної влади і управління України.

Як відомо, з 5 липня 1876 р. до 18 січня 1878 р. Олександр Русов служив у статистичному бюро при Чернігівській губернській земській управі². У Чернігові він заприятелював зі своїми колегами статистиками В. Варзаром та П. Червінським, які сповідували народницькі погляди. О. Русов ніколи не був революціонером і негативно ставився до "радикалів", бо вважав їх легковажними і безвідповідальними. Разом з тим на Чернігівщині він зробив спробу наблизитися до простолюду. Під час статистичних описів Чернігівського і Борзнянського повітів у 1876–1877 рр. О. Русов близько познайомився з життям селян. "Талановитий, ласкавий люд був наче зовсім занедбаний, до нього ні звідкіля не

доходила ані за допомога в скрутному матеріальному становищі, ані слово ласкаве – сам він викручався з економічних злиднів, сам якимось довідувався з легендарних джерел про всякі політичні події. І це був не чужий люд, а український, до якого линули всі симпатії О[лександра] О[лександровича]", – згадувала С. Русова³.

Під впливом свого народницького оточення і особливо дружини, О. Русов купив 12 десятин землі у Борзенському повіті біля станції Доч Лібаво-Роменської залізниці й спробував зайнятися сільським господарством. Ця місцина була обрана не випадково. Брат дружини О. Ліндфорс пропонував оселитися у лісі поблизу Олешні. Але це не відповідало мріям С. Русової, яка хотіла зректися "усякого буржуазного життя" і жити працею своїх рук "як живуть мільйони народу", але не в Олешні, де її за будь-яких обставин сприйматимуть як пані. Імпонувало також сусідство з відомими діячами земського конституційного руху І. Петрункевичем, В. Савичем, В. Вовком-Карачевським, садиби яких були розташовані неподалік. У листі до дружини від 23 березня 1878 р. О. Русов писав: "Не в Алешне, а в Шаповаловке, в Высоком иду брататься с мужичками ... Мать простит глупого сына, бросающего все карьеры и хорошие службы ради дружбы с мужиками"⁴.

Після закриття статистичного відділення він безпосередньо зайнявся облаштуванням свого хутора. Зокрема, у листі до дружини з Борзни 9 лютого 1878 р., надсилаючи розрахунки щодо будівництва на хуторі, О. Русов писав: "Первый день своего 32-го года (7 февраля) я провел в гайсаньи по Шаповаловке и окрестностям ... явился я вчера, чтобы сторговаться с плотником Шурубурою, и оный плотник запросил за дом, сарай, амбар, поветку и колодец – 500 рублей, чем и прекратил дальнейшие разговоры"⁵.

Оформлюючи купчу на хутір у ніжинського нотаріуса, О. Русов познайомився з народником Миколаєм Маковеевим, який щойно вийшов з в'язниці після процесу "193-х", і погодився взяти його на свій хутір. 13 березня разом М. Маковеевим він виїхав на хутір будувати оселю, "брататися з мужичками".

Незабаром були зведені будинок, господарські приміщення, придбані корова й коні. Сюди незабаром переїхала і дружина О. Русова з малим сином Михайлом. Оскільки О. Русова, який з великою парасолею регулярно ходив до Борзни, друзі називали Робінзоном, його садибу нарекли "хутором Робінзона".

Незначний за терміном період життя О. Русова на хуторі (13 березня 1878 – 6 жовтня 1879 рр.) був сповнений незвичною для нього селянською працею. До того ж, не одразу вдалося порозумітися з місцевими селянами. "Шаповалівці обурюються на нас, – писав О. Русов дружині 14 березня, – що якісь чужаки з їх дачі шматок землі, де вони коней випасували, собі вирвали б. "Мужики говорят, що ми хочемо побудувати цукровий завод; дворяни, що ми – члени товариства революційної пропаганди, отримуємо від цього товариства утримання, щоб розповсюджувати в народі підпільні книги. І для тих і для других підстава одна – ці нещасні 12 десятин, з яких не можуть жити дворяни"⁷. Згодом взаємини мешканців хутора з сусідами потеплішали. С. Русова згадувала, що М. Маковеев часто допитувався у О. Русова, як він, "не чіпаючи ніколи політики і не маючи на думці жодного народницького завдання, в бесідах з селянами одними своїми статистичними цифрами роз'ясняв болючі для них аграрні питання"⁸.

О. Русов продовжував учитися працювати на землі й водночас збирав етнографічний матеріал. О. Кістяківський, який навідувався на сусідній хутір Сороки до свого тестя, занотував у щоденнику 27 липня 1879 р.: "На хуторі Сороки говорили, що Русов соціаліст, що він по вечорах збирає в себе

хлопців та дівчат, які танцюють, що він друг Петрункевича і людина небезпечна". Засудивши цю "маячню", він слушно зауважив, що життя О. Русова і його вчинки, "самі невинні, дають тему для сільських пересудів, які часто служать матеріалом для поліцейських і жандармських доносів"⁹. Проте на хуторі відбувались і таємні наради. Зокрема, восени 1878 р. відбулась нелегальна зустріч земських лібералів і представників революційних партій, на якій обговорювалося питання про об'єднання опозиційних сил для боротьби за впровадження конституції в Російській імперії. В її роботі взяли участь О. Ліндфорс, М. Константинович, О. Русов, І. Петрункевич, В. Савич, представники полтавського і харківського земств та народники. Чернігівський губернатор М. Дараган дізнався про цю нараду, викликав для пояснень М. Константиновича, але ніяких негативних наслідків для її учасників це не мало¹⁰.

На жаль, записи у щоденнику припиняються після 3 вересня 1878 р. і відтворити подальше життя родини Русових на хуторі неможливо.

Розуміючи, що селянською працею він не зможе матеріально забезпечити сім'ю, О. Русов прийняв пропозицію Ніжинського повітового земства здійснити статистичне обстеження регіону. Протягом листопада 1878 – грудня 1879 рр. він разом зі своїм помічником Л. Жебуньовим працював на статистичній ниві, потім систематизував і видавав матеріали в Києві. За працю "Нежинский уезд. Статистико-экономическое описание уезда" Російське географічне товариство нагородило автора золотою медаллю.

Об'їзди населених пунктів Ніжинського повіту навесні-влітку 1879 р. спричинили підозри з боку поліції. Річ у тім, що в червні серед населення Мринської волості поширились чутки про те, що селян, які працюють на поміщиків, будуть записувати в "кріпосні". І ці чутки "виникли після приїзду в ту місцевість збираючого по повіту статистичні відомості дворянина Русова". Довести безпосередню причетність О. Русова до розповсюдження чуток жандарми не змогли. Проте начальник Чернігівського губернського жандармського управління полковник фон Мерклін 12 липня звернув увагу губернатора на політичну неблагонадійність О. Русова і те, що він, "замовчуючи мету своїх поїздок", може підживлювати подібні чутки¹¹. Однак нагляд за О. Русовим та його хутором було посилено. Чернігівське губернське жандармське управління 8 вересня 1879 р. одержало вказівку "не обмежуватися арештами і мати пильний нагляд за п[ані] Варзер і Русовим" та зібрати відомості про політичну благонадійність останнього¹². Чернігівські жандарми наглядали за О. Русовим до 6 жовтня 1879 р., коли він разом з дружиною виїхав з хутора до Києва і 8 жовтня сповістили Київське губернське жандармське управління про необхідність встановити за ним нагляд¹³.

Згодом було встановлено, що на хуторі О. Русова знайшли притулок і базу для проведення агітації серед селян народники Микола Маковесь, Мартин Ланганс та Леонід Жебуньов¹⁴. Останній з них під впливом О. Русова став згодом відомим українським політичним діячем.

Як свідчить запис у щоденнику, датований 6 червня 1882 р., О. Русов інколи навідувався на хутір, але прагнення "пожити бы тут недельки две-три" щоразу наражалось на перешкоди. Втім, досить довгий час хутір перебував у власності О. Русова, що давало йому майновий ценз для обрання на різні громадські посади, зокрема присяжного засідателя в окружних судах Херсона, Чернігова і Києва, гласного Борзнянського повітового та Чернігівського губернського земських зібрань. У 1901 р. хутір було здано в оренду, а близько 1909 р. продано. Натомість О. Русов за допомогою Д. Марковича придбав невелику садибу на околиці Вінниці – дві десятини землі з садом, будинком на чотири кімнати неподалік Південного Буга, де, лікуючи астму, він щоліта відпочивав з родиною в останні роки

свого життя.

Щоденник О. Русова публікується без будь-яких скорочень мовою оригіналу (за винятком кількох україномовних фрагментів – російською) згідно сучасних правописних норм із збереженням усіх лексичних та стилістичних особливостей авторського тексту. Скорочені слова доповнено у квадратних дужках. Нерозібрані місця у тексті позначено трикрапкою у квадратних дужках [...]. У примітках наведено відомості про події та осіб, які згадуються у щоденнику.

1. Див.: Олександр Олександрович Русов: (Бібліографічний покажчик) / Складання і вступна стаття *О.Я. Рахна*. – Чернігів, 2004. ("Історики та красзнавці Чернігівщини"; Вип. 2).
2. Детальніше див.: *Рахно О.Я.* О.Русов у науковому і громадському житті Чернігівщини // Сіверянський літопис. – 2000. – № 6. – С. 49–61.
3. Інститут рукопису Національної бібліотеки імені В.І.Вернадського Національної Академії наук України (далі – ІР НБУВ). – Ф. І. – Оп. 1. – Спр. 12604. – Арк. 12.
4. Центральний державний архів вищих органів державної влади і управління України (далі – ЦДАВОВУ). – Ф. 3889. – Оп. 2 с. – Спр. 23. – Арк. 5 зв.
5. ІР НБУВ. – Ф. III. – Оп. 1. – Спр. 2353. – Арк. 1–2 зв.
6. ЦДАВОВУ. – Ф. 3889. – Оп. 2 с. – Спр. 23. – Арк. 6.
7. Там само. – Арк. 12.
8. *Русова Софія*. Серед ідеалістів 70-х років. Спомини. – Прага, 1934. – С. 6.
9. *Кістяківський О.Ф.* Щоденник (1874–1885) / Упор. Шандра В.С. та ін. – К., 1994. – Т. 1. (1874–1879). – С. 471.
10. Див.: *Белокопский И.П.* Земское движение до образования партии Народной Свободы // Былое. – 1907. – № 4/16. – С. 236; Беседа с проф. А.А. Русовым (Беседы с земцами) // Киевская мысль. – 1914. – 1 января.
11. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. 1191. – Оп. 2. – Спр. 43. – Арк. 32–33.
12. Там само. – Ф. 1439. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 95 зв., 98.
13. Там само. – Арк. 84 зв., 85 зв.
14. Там само. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 242. – Арк. 62.

Хутор Робинзон под Шаповаловкою¹

1878 года 5 августа.

Сегодня я утром встал с тяжестью в голове – очевидно с головною простудною болью. Это – первое такое утро на хуторе, где до сих пор я был здоров совершенно.

Сегодня же я поступил волостным писарем в Ш[аповаловское] волостное правление. Вчера еще приезжал к нам из Шап[оваловки] Грыцько Бугай² с старшиною³ и помощником писаря приглашать меня на эту должность. Писарь, бывший до сих пор, запил, а запивает он периодически – на две недели обыкновенно: две недели пьет, две недели служит. Теперь запил, и старшина воспользовался этим, чтобы предложить мне писарство, о чем я заговаривал и прежде с Шаповаловскими гражданами.

Приехал за мною подводчик с хлопцем – писцом волостного правления. Я только что напился чаю. Приделся и отправился. По дороге у Семена – хлопчика расспрашивал, где он учился, долго ли служит в канцелярии правления, сколько ему лет – чай он? (Сын Федота Савченко⁴). Почему я заговорил с ним о его воспитании и обучении, решить не могу. Ведь ему 15 только лет, и понятно, что

он только учится, что его школа – сфера волостного правления, где он перенимает привычки писаря, каким вероятно впоследствии будет сам. Очевидно, мне придется учить его, а чему? – не знаю. Аккуратности и честности, тогда как все писаря должны красть? Обходительности с просителями, тогда как их нужно строгостью пробирать, чтобы не бранились последними словами и не заушали* друг друга при разбирательстве дел?

Я ничего не знаю из обязанностей той должности, в которую вступаю, но, тем не менее, иду и думаю что-нибудь сделать, как это не тяжело.

По дороге мы заехали к Ивану Ивановичу⁵. Он только что привез последнюю копу овса с поля в клуню. Он сообщил мне об убийстве в Ш[аповаловке] одного богатого человека, у которого в жилете парубки надеялись найти рублей 300, но нашли всего 30. Три парубка (20, 19 и 17 лет !) изрубили топором ему голову, руки и т.д. Он еще жив и лежит в больнице. Я рассказал Ив[ану] Ив[анови]чу о моем решении.

– Чорт зна, що робите, – был его ответ, – це ж така пакость, що й не виберетесь з гадости!

6 августа. Воскресенье.

Сегодня встал поздно в более здоровом состоянии. Коля⁶ уже чистил нашу импровизированную конюшню, Ночка⁷ уже насбирала где-то на нашем импровизированном же огороде несколько качанов кукурузы и возилась над самоваром – на дворе.

Первая мысль, охватившая мою голову была: "неужели ты писарь?" Но ведь сегодня праздник, я – дома еще пока; но что же будет завтра? Послезавтра и т.д.? Как я буду оставлять тут Ночку, все хозяйство.

Все предыдущие перипетии моей жизни, которые привели меня к этой должности и этому положению вместо магистерства в университете, пронеслись в голове. Я лежа барствовал в постели и припоминал все. Как после разгрома Статистического отделения⁸ мы уехали из Чернигова: я – сюда, Ночка в Киев нанимать мне квартиру для написания магистерской диссертации⁹; как писали мы друг другу письма: она о том, что нельзя совместить киевской жизни с хуторскою, я – что нельзя совместить хуторской жизни с киевскою. Как мы, не получивши один от другого этих писем, съехали в Чернигов, отправились в Алешню¹⁰, отославши часть вещей в Киев; как там чуть не поссорились с Линдфорсами¹¹ из-за нового хутора и как наконец я 13-го марта явился сюда. Вот скоро уже 5 месяцев, как я с Колей сыпали тут деньги для того, чтобы устроить дом; как мы копали огород, из которого ничего не вышло, как косили и губили сено, как принялись, наконец, жать и убедились, что нам дворянскими двумя парами рук не управиться с 12-ю десятинами земли и порешили отдавать женщинам с копы посеянную ярину, тоже не нашими руками, и нанять работника для водворения хоть какого-нибудь толку среди нашего разгордияша. Я вспомнил всю мороку с лошадьми, коровою. Со времени прибытия Ночки, мороку с Мишкой¹², с письмами и, наконец, опять-таки – мое поступление в волостные писари.

Коля поил коней, Ночка доила корову, а я, и вставши, все думал о том же.

– Не отказаться ли мне, Ночка, в виду того, что придется разлучаться постоянно с тобой?

– Это малодушие с твоей стороны, – отвечала она.

* "Заушали – заушать, заушить, заушнить (старорус.) – бить рукою по щеке, по голове, треушить, оплеушить. Заушательство – оскорбительная, грубая критика с целью унижить, опорочить кого-либо" (Ожегов С.И. Словарь русского языка. – М., 1988. – С. 183).

Коля пошел на вокзал с письмами и за газетами, я стал прибавать полочку в спальне, чтоб было где поставить подальше от Мишки швейную машину, и все думал о том же. Хандра меня мучила бы целый день, если бы не подоспел Иван Ильич со своим Мишей¹³. Он пришел в восторг, узнавши, что я уже – писарь.

– Ведь Вы своими работами в одной волости можете влиять на все остальные волости нашего уезда: ведь слухом земля полнится. Это – большое торжество, что Вас, интеллигентного человека, сам старшина попросил. Я ничего лучше этого факта не знаю и т.д., и т.д.

Он осветил как мое положение, так и значение моей решимости; он разогнал мое уныние, как солнце разгоняет тучи. Мы весело балакали про будущее устройство нашего дома, измышляли средства, как доставить нашу мебель из Плисок¹⁴, как перевезти фортепиано из Чернигова сюда на 30-е августа, т.е. на входчины в наше будущее обиталище.

Петрункевич обедал у нас. С ним вместе мы пристроили молотилку и испробовали ее, смолотивши снопа два своего овса и один сноп Ткаченкового жита¹⁵. После обеда (в котором только хлеб, соль и мед были покупные, так как Ноночка назбирала пшенички, а я огурцов) прошлись в лес до самого болота Дочи, и Петрункевич стал собираться домой, а Коля – с ним, ч[то]бы привезти из Плиски вещи и печные принадлежности, купленные мною в Киеве и оставшиеся у Петрункевича до сих пор. Но день, так приятно проведенный, кончился несчастьем. На вечер явились уже столяры Остапцы¹⁶ и еще два плотника, подговоренные Семеновским¹⁷ для постройки сарая и окончания дома. Хлебнувши по стакану чаю, Коля и Петрункевич поехали. Дернуло меня показать молотилку Даниле¹⁸, вернувшемуся из Борзны с ярмарку. Я со старшим Остапцом крутили ручки, Данило подавал.

– Не умеете подавать! – крикнул я ему.

Остапец хотел поправить и сунул руку под бичи. Большой палец левой руки ему оторвало; бич, отбивший ему палец, сломался. Он вынул руку и как бы не верил тому, что у него уже нет пальца, но через мгновение уже застонал. Сунули руку в ведро с водою, завязали платком, дали ему хины, водки, чаю, опять чаю, опять водки. Грыцько¹⁹ верхом полетел догонять Колю и Ивана Ильича, чтобы отвезти Микиту в Борзну к доктору. Минуты нам показались часами, пока мы выбегали высматривать, не едут ли. Грыцько вернулся, не догнавши их. Микита Остапец младший договорил Грыцька и повез своего несчастного брата охмелевшего (выпил 6 рюмок) и его палец в кармане, все-таки успевши ухватить "на папиросу" большой клочок табаку 1-го сорта, к которому он всегда очень неравнодушен.

А теленочек мычал, корова удивлялась, отчего ее так долго не доют и не дают поила. Напилась простой воды бедная и пошла в стойло.

Мы с Ноночкой рассуждали о беспомощности на хуторе, но все-таки свели к тому же, что и прежде. Оторвавшись от газеты, которую читала, она меня спросила, пока я писал это.

– А нет уже у тебя свободы с той минуты, как поступил на должность?

– Нет!

И опять тот же палец, который мы нашли в соломе и тот же бич, сломавшийся об палец, и опять тот момент, когда работник перестал быть кормильцем семьи. Как то меня примет жена его, когда я их навещу в Борзне?

7 августа. Понедельник.

Сегодня целый день меня не оставляла мысль об Остапце. Все разговоры были об этом.

– Шалости! – заметил Семеновский²⁰.

– Шкодлива Ваша машина! – вывел Грыцько, ночевавший в Борзне, видевший операцию и слышавший плач женской половины семьи Остапца.

Иван Иванович²¹ прислал Данила маленького за молотилкою. Тот перепугался ее, когда на одном из бичей нашел кусок мяса.

Я пошел в волость. Та же гадость. Юноши, убийцы Малики²² оказались промышленниками на этом поприще. Это были они весною в лесу Раппопорта и там, в курене душили старика-сторожа, который мне рассказывал тогда об их зверстве.

Старшина уже с утра нализался, и я был рад, что он уехал с бумагами в Борзну и с намерением просить у Волка-Карачевского²³ назначить на 20-е волостной сход для утверждения меня.

Гадость та же в правлении. Нашлись бумаги, неисполненные с 1875 и 1874 года. Я не принял бумаг до тех пор, пока не вытрезвится бывший писарь. Заходил к соседке дома волостного правления договорить себе завтрак и тут услышал новость, характеризующую всю мерзость той среды, в которую я себя окунаю все более и более.

Яшка Савченко, бывший член управы, сегодня ночью залез к соседу Малике в ставок с волоком и крал карасей, пока его не подстерегли; убежал подлец!

Этому человеку я подавал руку. Боже мой!

Два Шеверни²⁴ тем временем с Кондратом Васильевичем²⁵ молотили на нашей молотилке. Я зашел узнать, целы ли у них пальцы: меня преследовал палец Остапца. Оказалось, что они хорошо работали: в час вымолачивали копу.

Поздно вечером вернулся Коля с Опанасом на двух возах с вещами и новыми книгами. Ночка стала читать кое-что. Но какая это разница: речи Виктора Гюго, статуи Антольского на выставке и речи старшины, которые буду слышать завтра целый день, и пьяные фигуры старост, которые буду созерцать целый день в поездке моей по селам.

Дацко – старшина и Лапин – помощник писаря по моей просьбе стали мне, было, передавать бумаги за отсутствием писаря. Оказалось, что те тетради (денежные книги), которые должны быть у старшины, валялись в разных местах отверзтого шкапа в сору. Многих старшина не мог доискаться и ссылался на неаккуратность бывшего писаря. Возился я часа 3-4, очистил шкап от сора, разложил бумаги на кучки и увидел, что дальше сегодня не могу идти.

На нового писаря заходили посмотреть батюшка, сын его Кондрат Васильевич, учитель Шеверня и Иван Иванович. Из просителей был какой-то человек, которого старшина отправил за неимением времени, да одна баба, которая приходила укорять моего помощника в грабительстве:

– Ви усі тільки й знаєте, що обдирать нас! – твердила она, пока ее не выпроводили.

Сор и гадость кругом в комнатах, гадость в отношениях и выражениях (при отправке на почту вида какой-то бабы Лапин объяснял Семену, что нужно не надписывать на конверте "с документом", а просто "закрытое", для того, чтобы документ этот не попал в руки какой-нибудь "бляди": так-де объяснял в городе почтмейстер).

– Но это ведь только еще цветочки! – думал я, – Предстоят еще большие наслаждения.

Мне сделалось очень тоскливо, и я в 2 часа пошел к Чудновским есть яблоки и груши, обещавши явиться послезавтра окончательно принимать дела, так как сегодня не мог еще ничего разобрать.

Домой меня отвез Федор Кондратьевич, желавший посмотреть жнею Вуда и показать Ивану Ивановичу новую ручную молотилку. Голова болела у меня и я полежал после их уезда. Семенов-

ский (плотник) конечно заинтересовался узнать, зачем я ездил в Шаповаловку.

- Определяться в писаря!
- Что ж они разве дадут Вам 3000 жалованья?
- Нет, всего 200 или 300.

Недоумение.

Данило тоже спросил о том же. Тот же ответ.

- Да стоит ли Вам с ними знаться!

Грыцько тоже интересовался узнать зачем я ездил, но определенного ответа не получил.

8 августа. Вторник.

Ездил со старшиною по селам нашей волости. Он заехал за мною с утра, и мы отправились. Первое действие мое было чтение объявления полковника 20-го Галицкого полка из Адрианополя о том, что 22 мая в сражении против башки-бузуков рядовой Складаный убит. Читал это я матери убитого. Она вчера получила уже о том письмо и потому заботилась больше о том, чтобы не пропали 3 руб. 15 коп., посланные ею не так давно в Адрианополь к сыну.

Слеза, разумеется, прошибла, когда стала рассказывать о том, сколько горя натерпелась, пока выкормила свою единственную надежду, погибшую так бессмысленно.

С высочанами мы условились в том, что они испросят за половинную таксу себе лесу на постройку школы.

В Головеньках²⁶ две бабы двух арестантов, сидящих в Архангельской тюрьме за кражу бутылки керосину, были призваны для того, чтобы истребовать от них деньги, выданные свидетелям по делу об этой краже.

Младшая плакала: откуда ей взять 8 рублей?

- Как Вас зовут?
- Варка да діток парка – от і вся сімья!

Затем множество разговоров о сухарях, курганах, сельских сходах и т.п.

В Головеньках я обедал у Анны Васильевны²⁷, которая дала огромную вязку груш и яблок. Затем были в Тростянах²⁸, где приняли, между прочим, жалобу о побоях взрослого старого человека двумя взрослыми же старыми. В Дочи²⁹ были, но в Носелевку³⁰ уже не успели.

Дома застал меньшего Остапца. Искалеченного сегодня посещали Коля и Нона.

Лег спать после 12 часов ночи. Вот тебе и хуторская жизнь³¹!

10 августа вечер.

Вчера в волости вышло у меня репирательство, которое кончится тем, что из меня не будет писаря. Я попросил сдать мне дела. Явился старый писарь, отказался сдать все дела, а предложил мне только текущие последнего года. Я отказался и сегодня поехал спросить у непременно члена уездного по крест[янским] делам присутствия, как поступить? Волк³² сказал мне, что в волость назначена ревизия, которая будет в сентябре или октябре. Завтра, думаю, поехать и отказаться.

11 августа.

Сегодня рассчитался с писарством, для чего просидел в волости с 10 часов утра до 4-х пополудни: писал рапорты, отношения, приказы по бумагам, полученным при мне и упросил старшину представить на мое место – другого.

Из некоторых разговоров старшины вывел такое заключение, что может быть все это была не

более не менее как шутка с его стороны, чтобы узнать, в самом деле, соглашусь ли я на эту должность.

Вечером, ставя самовар говорили об этом с Ноночкой и Колей. Последний только произнес: "Да здравствует хутор!"

Оно верно. Цель жизни тут разбивалась бы на двое: учиться хозяйничать по-мужски и в тоже время сблизиться с серым народом, знакомиться с его общественными делами!

Чего я в самом деле хочу? Всегда говорил по этому поводу: "Желаю принизиться к низменной бреду, и зарабатывая городскими занятиями деньги из города, топить их в землю, перетаскивая их из города – в глушь на хутор". Писарство удовлетворяло бы первой половине только на половину, а второй бы вовсе не удовлетворяло, ибо денег оно давало совсем мало (100–200 рублей в год), да и деньги – то эти не из города, а из того того же серья – мужланов. А денег через месяц уже не будет ни гроша. Нужно думать о заработке литературном и статистическом. Вчера впрочем Волк-Карачевский говорил, что меня они примут на место статистика по поземельным данным.

Будем ждать и устраивать дом. Ноночку мне только жаль: изнуряется от стирки белья, варки обедов и т.п. Мишка бойчеет с каждым днем.

12 августа. Суббота.

Весь день провел на хуторе. Собственно говоря, ничего не делал, но весь день сюда-туда: измерял место для будущего сарая, то с Мишкой возился, то воду носил, то теленка кормил, то бросал рябину в сулею для настойки, то выбирал на огороде огурцы с Мишкой. И весь день прошел. Вечером, когда ушли плотники и столяр, явились Шеверни с Чудновским Кондратом и еще двумя семинаристами. Убили они тут зайца, а у нас sprыснули: выпили водки и чаю; затем часов до 10 вечера пели малорусские песни в новой комнате, где сегодня столяр вставил рамы, а стекольщик застеклил.

Коля вывел, что заключение дня – совсем не хуторское: "чорт знает что". Он целый день косил с Грыщком вику. Ноночка, моя голубка, кроме стирки полоскала белье в копанке. Христина³³ отнесла мое письмо к старосте сельскому в Высоке.

Все это – голые факты. Наблюдений масса, а записывать их в дневник – некогда. Уже 11 часов. Когда-нибудь в дождливый день соберусь еще иначе вести нашу летопись хуторскую.

13 августа. Воскресенье.

Сведу мнения, с разных концов высказанные, относительно бывшего моего намерения поступить в волостные писари.

Дядьки Шаповаловські казали, що "це мабуть він хоче улізти у волость нашу, щоб усі кассові гроші наші собі загарбати та перевести". Так мені переказували помічник писаря Лапин, поповичі Чудновські і другі такого ж сорту люде казали, що "це він як Член Географіческого общества хоче або статистику Шаповаловської волості ізучити, або побачити як люде живуть".

Сьогодні заїхав до нас Щербина³⁴, вертаючись з Борзни.

– Чи це правда, – каже, – Александр Александрович, що Ви хотіли до нас іти у писарі. Я як почув про це у Борзні, – аж перехрестився! Не робіть цього краще, бо кажуть недобре у обществі.

– Що ж кажуть? Що я строгості у волості заведу?

– Та ні, не те!

– Або що я дурень, ідучи на мале жалування, або хочу обкрадати волость? Або що не буду взятюк брати та горілки пити, дак не писарь з мене буде, а чорт зна що!

– Та ні бо ні, не те! Кажуть, що Ви хочете цім воспользуватися, щоб у народ книжки отії пускати!

– Хай, – кажу, – дивиться за тим становий та ісправник, щоб я не пускав, – то їх діло; а писарство тут ні при чому, бо я й без писарства, як би схотів, то пускав би тиї книжки. Це тільки дураки таке скажуть.

Оказується, що таке ж саме передавав учора Шверня – як голоса малих панів та підпанків, що вже й газети читають і знають про революціонну пропаганду. Таке казав і Головань³⁵ у Шаповалові, і ще інші.

Жаль мені Вас, що Ви такі дурні. Ніхто з Вас не може зрозуміти, що хоч би й університетській чоловік, хоч би й маючий право на півторитисячний годовий гонорар за свої праці, вдруг схоче служити народові за малий гроші собственно для того, щоб йому услужувати чим може, без посторонніх задач!

Тепер мені знов хотілося б стати писарем, щоб доказати оцім недоумам, що можна писарем бути собственно для писарства, для роботи у маленькій окрузі – волості, для роботи моральної. Важка вона дуже, ця робота, – не зніс би б я роз'їздів по конській повинності, по рекрутській, по составленію відсотів та таблиць. Не стало б мені грошей на харч та на одержу з малого писарського жалування, – це так. Але обкрадати я Вас не хотів; ізучати Вас та навчати революціонним рухам не думав, а просто хотів служити Вам!

Ми сьогодні осталися у великому нашому дому у трьох: Ноночка, я та Мішка. Коля поїхав з Швернею Іваном і Кондратом Чудновським у Устьє³⁶ доски та шелевки купувати. Первый день, та й [обнялися] з Ноночкою. Каже, що я втручаюся у її спеціальність, коли я тільки хотів би б їй допомогти. Каже, що я постійно показую на її промахи, коли я кажу, що у нас безпорядок. Каже, що любові вже між нами нема. А кого ж мені й любити на світі, як не її та Мішку? Про кого ж мені думати, як не про їх? Невже ж тільки про себе? Це б на світі не жив!

Треба спати, бо й вона куняє за романом Золя, та й я не добре вже писатиму.

21 августа. Понедельник.

И вот просидел я дней 5 на хуторе, а два дня пробыл у Петрункевича.

Дома – только в полном смысле слова – "сидел". Что делал – не могу сказать: тынялся с утра до вечера и больше ничего. Полудня, да и того меньше, в субботу перевозил с Колей овес в клуню к Михайлу, – это и вся моя производительная работа за время целой недели.

Ноночка весь день работает и бьется без устали: она и варит нам обед, и корову доит два раза в день, и белье стирает, и за Мишкой успеваает усмотреть, и шьет. Коля за конями ухаживает, чистит конюшню, косит, возит. Я же? Тут нужно бы орать, сеять жито: орать и ралить нечем, сеять – сеялки нет. Кругом уже сеют, а у меня не орано і нічого не сіяно!

И главная нелепость, что не знаю я не только – как, но и что нужно делать, и только узнаю вдруг сегодня у Савича³⁷, как глуп я был, что не выорал, что не приготовился к посеву.

Смешно это все. Выходит на деле какая-то забава, какая-то игра в земледелие, а не настоящая работа!

А вот ведь поехал позавчера к Петрункевичу. Утром вчера встал и сел за таблицы и цифры: там и учить меня не нужно – и сам научу еще. Перемножали, вычисляли проценты целый день. К вечеру заснул даже над вычислениями цифр по Иваш [...] городской даче. Эту работу с утра до вечера могу вести.

– Что Вы зимою будете делать? – спрашивает Ноночка.

– Да буду, очевидно, статистиком при уездной Борзенской управе. Собрание, вероятно, найдет нужным нанять меня для приведения поземельных данных в порядок.

– Это опять, значит, заработок денег службою, а что же хутор?

И что я ей могу сказать? Она уже почти со всем хозяйством по своей части освоилась, а я – пока умею только чай пить, да обеды есть, что она сварит.

Ну вот хоть бы теперь? Хоть зарежь нужно сеять, а я или Коля разве умеем? Разве мы решимся разбрасывать семена и губить их неумелою рукою? Я коней запречь настояще не умею, я не знаю, как рало направить и запречь, а не то, что сеять или орать, или косить! На все работы нанимать надо, да и нанять то я не сумею, п[отому] ч[то] везде переплачу! А Ноночка моя, как ни есть, а обед сварит и корову выдоит; и слышать не хочет, чтобы ей нанять служанку: "сама-мол все сделаю". И, действительно, может все сделать сама; только ужасно изнуряется.

22 августа. Вторник.

Ходил в Борзну на заседание комиссии. Был только Петрункевич и я. Обедал у Суворова³⁸. Вернулся домой почтовыми в 12-м часу ночи.

23 августа. Среда.

Дома весь день. Носил воду, чистил коридор от щепок. С мальчиками сгребал щепки от амбара. Коля эти два дня орал с малым Данилом под жито и гречиху.

Изречения, пословицы, приметы.

1. "Ілья наробить гнилля" (бо як на Ілью дощ, то буде уся осінь гнила та мокра. Христина).

2. "Осінь каже: урожу, а весна: ще я погляжу". (Ібо всходы озими не показывают еще урожая. Михайло).

3. Питаю я у Грыцька: куди це летять журавлі?

– У вирій!

– Що це: земля така, чи що?

– Земля ж: болот там багато, охотників нема, зими не буває.

– Чого це вони ключами летять?

– Бо передній перед їм веде; його і вистрелити не можна. Ціляєш у його, вистрелиш, а задній падає! Он як!

4. Грыцько кидає жаб в копанку: "Через це, каже, не заваливатиметься (бо вони наносять на лапках і моху і усячини: воно й росте і зупиняє").

29 августа. Вторник.

Вчера Ноночка мне говорила: "У Вас никогда не выходит то, что Вы говорите, а выходит совсем что-то другое. Вы – можете работать для целого уезда (я составлял проект устава сельскохоз[яйственной] школы, о чем меня просил в воскресенье Карачевский-Волк, когда мы с ним были на оценке завода в Кочановке³⁹), а я – только для Вас и на Вас; Вы можете иметь общественную деятельность, а я – не могу. Моя роль – кухарки и няньки!" Тяжко мені стало після цього усього. Що це за судьба така жінок, коли діти у їх?! Я їй кажу: "Йди у гимназію Ващенко-Захарченковой"⁴⁰. А вона мені: "А Мішка що робитиме?!"

Сегодня чистил колодезь, привезли с вокзала мамашу⁴¹ и Беловодского⁴², сгребал с мальчишками щепки, ходил по воду, сделал полочку в кладовой. Был у нас Иван Иванович и обещал завтра прислать волов. Коля будет орать, а я – гостей имянитых принимать⁴³.

Сгребая щепки, Ноночка потеряла вечером отцовское золотое кольцо. "Шурочка! Это – несчаст-

тьє!" Сказал – завтра будем искать. Завтра – четыре года, как мы повенчались.

3 сентября. Воскресенье.

Сегодняшний день прошел ужасно глупо; только вечером и закрасили нелепость дня. Нужно знать, что теперь мы – сами без Ноночки. После нелепого праздника, который устроили на мои именины (30-го августа), 31-го я возил в Борзну к столяру доски и затем только после обеда ездил с Карачевским-Волком в Оленовку⁴⁴ осматривать строящееся здание для сельскохозяйственной школы. Вернулся поздно ночью и следующим день (1-го сентября) проволындаю без смысла. Вчера утром рано отвез Ноночку на вокзал; она поехала в Алешню отведать Катерину Яковлевну⁴⁵ дня на два. Коля возил дубы из "Дубинок" с Ткаченком на будущий сарай, а я перевез с вокзала шкаф и другие вещи, что привезла мамаша. Разбирали и устанавливали их. Вечером ехал мимо Миссюра⁴⁶. С ним я стал рассказывать про аренду его имения.

– Заезжайте завтра, то й подивитесь.

Сегодня утром, поэтому, оставив мамашу одну, отправились мы с Колей в Высокое. Пошли с Миссюрою на сенокос, на одно ближнее поле и заметили, что уже 2-й час дня. Раздосадованные, что не поехали на лошадях и, отчего так много времени ушло, по страшной жаре мы вернулись домой. Оказалось, что аренда очень не завидная. Всех то десятин 80*, но эксплуатируемых далеко не столько, а просит он 240 руб. или, если все деньги разом, то 220; весной, когда мы еще только начинали строиться, он отдавал и за 180, а теперь говорит так не отдам, ибо тогда очень нужны были деньги.

Шедши назад с Колей, мы рассчитывали, что мы можем получить, если возьмем эту землю в аренду пополам с Ив[аном] Ив[ановичем] Шевернею и раздадим под посев с 3-ей части, а сенокос – с половины. Жита может быть 75 коп, овса и гречки – по 45 коп; третья часть из этого будет – 25 коп жита и по 15 коп гречки и овса. Оценивая копу жита в 3 руб., овса – в 2 руб. и гречки – в 1 ? получаем – $75 + 30 + 22 ? = 127 ?$; если сенокос в [...] даст 4 копицы ценою в 20 руб., а сенокос в лесу 2 большие копицы в 30 руб., то всего выйдет на 177 ? руб.; наша половина следов[ательно] будет 88–89 руб.; а заплатить нам нужно – 120!

Пообедавши, рассерженные легли спать; зато после обеда занялись приборкою кроватей, другой мебели и вещей в комнатах, где никак еще не можем завести никакого порядку. Возились до 11 часов.

Перевезли и молотилку в клуню к Михайлу⁴⁷, чтобы завтра рано начать молотить просо.

С Михайлом и Данилом у нас идут постоянные недоумения. Сегодня утром отнес я кувшин молока Михайлу по заведенному обычаю (воскресенье).

– Молочко-то молочко, Ваше благородие, да не то! Водица из него больше стала. Я Вашей милости скажу, что это да нечиста сила. Наврочила проклятая нечиста сила.

– Да какая тут нечистая сила! Сами мы виноваты; мы – значит и нечистая сила. У Савича давали этой корове 3 раза в день пойло хорошее с мукою, хлебом и т.п. А мы даем – раз, да и то с высеvkами только.

* Огород – [...] дес. Усадьба – 1 [...] дес.

1 рука в 2 кусках – 16 дес. (12+4)

2-я – в 1 –м – 12.

3-я – в 2 кусках – 15 (12+3)

[...] – 10 дес.

Сенокос в лесу – 25 дес. / [Всего] 80 дес.

- А нет! Не тое состояние! (Это его универсальное слово). К осени всегда скотина больше дает молока...

- И опять в хозяйстве хорошем дает больше, потому что к осени много собирают с огородов и бурак-ов, и капусты, и картофли: все дают корове, - оттого и лучше молоко; а у нас - все та же паша, а она с каждым днем делается хуже. Вот Вам и причина!

- А я доложу Вашей милости: тут причина, что наврочила проклятая. Есть баба в Шаповаловке, дак такая у нее память на счет этот, что сейчас выкажет, кто наврочил.

Я ушел, п[отому] ч[то] торопился в Высокое. Понятно, что, по его мнению, никто иной не наврочил, как Одарка, которая теперь в отсутствие Нюночки доит корову нашу. Михайлу нужно как-нибудь очень тонко это показать, он и несет околесицу. У мамыши я спрашивал, такое же ли молоко, какое она застала в первый раз. Говорит, что одинаковое.

Что запоет Михайло, когда узнает, что Ткаченко нанялся у нас за годового рабочего? А уже последний подговаривается на этот счет вчера и позавчера и, кажется, мы найдем его, ибо я так и останусь паном-белоручкой, а работать свалю на наемных, если деньги будут.

1882. 6 июня. Воскресенье.

Явился на хутор по настоянию Нюночки, чтобы тут "устроить". Нужно сказать, что, когда ее арестовали, Малика, прослышавши это на ярмарке в Борзне, куда ездил с Настею⁴⁸ бычка продавать, тотчас же прилетел в Киев с предложением взять хутор в аренду. Я ему сказал, что до 30 июля нечего пока разговаривать об этом. Теперь мы надумались отдать его Беловодскому, формально с тем, чтобы фактически хозяйничала Настя. Ну и приехал за этим сюда вместе с Мишей.

Вот опять я явился тут после маленькой квартирки на Стретенской ул[ице]. в качестве статистика нежинского, печатавшего в Киеве книжку, после поездки на Кавказ в качестве археолога, после житья на Тимофеевской в качестве сотрудника газеты, и на Костельной в виде заведующего редакцией с еженедельными редакционными собраниями⁴⁹, - я опять тут среди простора и невозмутимой тишины природы! Пожить бы тут недельки две-три - совсем другое б дело было; а то - извольте являться на завтра в Киев на бесконечные споры и разговоры о передовых, фельетонах и прочих статьях! Можно всего один день дохнуть этим воздухом.

Пришли мы с Мишей с вокзала пешком. Через лес, где он поймал ящерицу, отчего очень долго возился в дороге. При входе нас встретили две собаки (Гектора уже нет: он у Хомы лает). Мы отворили ставни, и Настя нам дала кофею. Походили с Настей по огороду, явилась старая Шеверниха плакаться на свою судьбу: сын бросил законную жену, живет в Борзне с другою. Вчера законная жена явилась к нему и выбила окна в квартире: он ее прибил! Пошли бабы в садок печаловиться, а я с Мишкой тем временем за стол.

Стали обедать - подъезжает какой-то офицер. Он оказался Хоминским из х[утора] Дочи, что под Носелевкою, а кучером у него - Данило; они привезли с вокзала письмо от Коли⁵⁰ из Тюринска к Насте. Данило не посмел даже войти в комнату: не стало храбрости.

Пошли мы по участку. Мише хотелось ловить то жаб, то птичек, и много он мешал нашему обходу и осмотру. Пастухи, что обрубливают ворины* себе на дрова, отказались конечно от этих геройств, когда я им заметил про это. Зашли наконец и к Михайлу. Тут пошли "клеветы" про Косте-

* Ворина - зрубаний, тонкий довший стовбур дерева, який використовують для огорожі, жердина; рідко - загорожа з тонких жердин.

нецкого, Корбевецкую, Головня, Шеверню, Данила⁵¹ и проч. – и "с тем обрящением", что клеветы кончились рассказом о том, как "Софья Федоровна заболела и как люди стали брехать, что и Вы, Александр Александрович, и Софья Федоровна – "в таком месте" (читай в Сибири), то он будто бы заступался (!) Передавал предложение Костенецкого купить у нас хутор за 1500. Я сказал, что ничего подобного мы и не думаем. Вечером, наконец был у нас Безбук, которого Настя договаривала поправить провалившийся погреб, так что за день довольно старых знакомых перевернулось. Те же нужды, те же интересы, что и 3 года назад; нет только коровы и лошадей. Нет только Маковеева с его витаниями в заоблачных высях и составлением чуть не каждый день новых планов. Настя с двумя детьми да Солоха – наймычка не могут, конечно, создавать возвышенных планов и все разговоры их вращаются в сфере истинной философии практической жизни о том, как поспеть выорать толоку, как корову выкормить лучше, как сберечь навозу, как выходить лен и проч[ее].

Не верится мне, чтобы это я в последний раз был на хуторе перед большим путешествием. Также не верится и Ночке. Провожая меня на вокзал из Киева она говорила, что этого быть не может; но ведь нельзя руководствоваться в расчетах о будущем своими собственными желаниями, а теми логическими последствиями.

Без даты.

Мамаша говорит: Никогда у Вас из этого толку не будет. Нагляделась я у Вас в Чернигове. Надеетесь на честность, доверяетесь. Не будет у Вас ни одной столовой ложки, ни одного платка: все раскрадут слуги (!!). Вам, разумеется, некогда во все вникать, а у Вас будут раскрадывать. Будете хуже Старицкого⁵². Слуги не любят худо есть и пить. Будут тебя обкрадывать, а ты им за это будешь жалованье платить. Все Мишкины рубашки распродадут. Сколько я нашла ему, чулков навязала. Приехала из Екатеринослава, уже и не спрашивай про них. А большая польза и кому польза, что Вы будете жить честно, а Вас будут обкрадывать!

Совсем не для того Вы учились, чтоб Вас слуги обкрадывали.

И в таком роде она мне много и долго говорила. Буду спать!

Неужто мы в самом деле развращеннее Старицких?

ЦДАВОВУ. – Ф. 3889. – Оп. 2. – Спр. 19. – Арк. 1–18. Оригінал.

Примітки:

1. Хутор Робінзон – ділянка землі в 12 десятин у Борзенському повіті Чернігівської губернії поміж селами Шаповалівкою (волосний центр Борзенського повіту) і Високим за 2 версти від станції Доч Либаво-Роменської залізниці. У 1897 р. на цьому хуторі було три двори і 9 мешканців.

2. Бугай Грицько – сусід Русових, селянин.

3. Волосний старшина – виборна посадова особа сільського управління в Росії. Очоловав волосний сход. Обирався на три роки селянським сходом, затверджувався мировим посередником, пізніше – земським начальником. Виконував адміністративні й поліцейські функції.

4. Савченко Федот – сусід-селянин.

5. Савченко Іван Іванович – дрібний землевласник.

6. Коля – Маковєєв Микола Прохорович, народник, син заможних панів з Катеринославщини.

7. Ночка – родинне ім'я дружини О.О. Русова Софії Федорівни Ліндфорс (1856 – 1940) – педагога і культурно-освітньої діячки, члена уряду УНР (1917 р.) з питань освіти, емігрантки.

8. Рішення про закриття статистичного відділення при Чернігівській губернській земській управі було прийнято губернським земським зібранням 18 січня 1878 р. більшістю голосів (39 проти 36).

9. О. Русов мав намір написати дисертацію, присвячену діяльності Яна Жижки, матеріали для якої зібрав, перебуваючи у Празі.

10. Олешня – населений пункт у Городянському повіті Чернігівської губернії (тепер – Ріпкінського району Чернігівської області), де Ліндфорси мали родинний маєток і близько 1000 десятин землі.

11. Родина рідного брата С.Ф. Русової Ліндфорса Олександра Федоровича (1837–1890) – заможного землевласника, відомого земського діяча, одного з лідерів земського конституційного руху на Чернігівщині.

12. Йдеться про дворічного сина подружжя Русових Михайла (1876–1909) – в майбутньому етнографа, засновника Революційної української партії.

13. Йдеться про Петрункевича Івана Ілліча (1844–1928) – громадсько-політичного діяча дореволюційної Росії. Дворянин, гласний Борзенського повітового і Чернігівського губернського земських зібрань, мировий суддя і голова мирового з'їзду суддів (1869–1879). З кінця 1860-х рр. брав активну участь у земському русі в Чернігівській, а потім Тверській губерніях, за що неодноразово підлягав адміністративному засланню. На початку XX ст. був одним із засновників і керівників Конституційно-демократичної партії. Депутат І Державної Думи Росії. За підписання "Виборзької відозви" був ув'язнений. З 1919 р. – в еміграції. Помер 14 червня 1928 р. у Празі.

14. Плиски – село, залізнична станція (на лінії Бахмач–Ніжин) в Борзенському повіті, розташоване за 18 км від повітового центру. В ньому знаходився маєток І.І. Петрункевича.

15. Ткаченко Данило – селянин, найближчий сусід Русових, працював стрілочником на залізниці.

16. Остапці – борзенські столяри.

17. Семеновський – тесляр, який будував Русовим оселю.

18. Див. коментар № 15.

19. Див. коментар № 2.

20. Йдеться про Микиту Остапця – постраждалого столяра.

21. Див. коментар № 5.

22. Малика – заможний сусід-селянин.

23. Йдеться про Карачевського-Вовка Григорія Никодимовича (1832 – 1914) – земського й громадського діяча Чернігівщини. На той час він був обраний Чернігівським губернським земським зібранням "непременним членом" Борзенського повітового у селянських справах присутствія.

24. Два Шeverни – місцеві дрібні землевласники. Один був шаповалівським землеміром, другий – шаповалівським учителем.

25. Чудновський Кіндрат Васильович (1852 – ?) – син шаповалівського священика. На той час служив канцеляристом у канцелярії Борзенського повітового предводителя дворянства, дрібний землевласник.

26. Головеньки – село в Борзенському повіті, розташоване на лівому березі р. Сейм, за 28 км від повітового центру та за 11 км від залізничної станції Доч.

27. Анна Васильевна – дружина В. Савича, відомого земця Чернігівської губернії.

28. Тростяни – Тростянка – село в Борзенському повіті, розташоване за 25 км від повітового центру та за 10 км від залізничної станції Доч.

29. Доч – хутір і залізнична станція.

30. Носелівка – село в Борзенському повіті, розташоване біля р. Доч за 17 км від повітового центру та за 4 км від залізничної станції Доч.

31. Далі – текст, написаний рукою С. Русової, але закреслений: "Мы с Колей ездили в Борзну и я все думала, что Петрункевич прав – я мелочна. Это мне и жить мешаает; постоянно я за мелочами упускаю главную общую задачу и сама же страдаю невыполнением ее. Вот вожусь с хозяйством, а с народом не сближаюсь – придет зима, у меня и знакомых не будет. Коля все говорит, что знакомств нельзя заводить, пока не займешь известного положения в их глазах, а я думаю, что они могут со мною сойтись просто как с личностью, просто Ноной – ні пані ні мужичка. Решилась возможно чаще ходить в Шаповаловку и Высокое".

32. Йдеться про Григорія Никодимовича Карачевського-Вовка.

33. Христина – мати Грицька Бугая, шептуха і знахарка.

34. Щербина – місцевий землевласник.

35. Головань – шаповалівський землевласник.

36. Устье – село Велике Устя, розташоване на лівому березі Десни, за 11 км від Сосниці і за 12 км від залізничної станції Бондарівка на лінії Бахмач–Гомель, центр торгівлі лісоматеріалами.

37. Савич Василь Олексійович (? – 1886) походив з дворян Роменського повіту Полтавської губернії, закінчив кадетський корпус, служив офіцером на Кавказі. Купив маєток у північній частині Борзенського повіту при с. Головеньках, де й жив з дружиною Марією Миколаївною Александрович. Був гласним Борзенського повітового та Чернігівського губернского земського зібрань, мировим суддею та головою з'їзду мирових суддів Борзенського повіту. Друг і соратник І.І. Петрункевича, М.А. Імшенецького та братів Волк-Карачевських. Через негаразди в політичному й сімейному житті закінчив життя самогубством (застрелився). Похований у Борзні.

38. Суворов – нотаріус у Борзні.

39. Качанівка – село у Борзенському повіті (тепер – Ічнянського району).

40. Йдеться про приватну київську гімназію В.Н. Ващенко-Захарченко (знаходилась на бульварі Т. Шевченка, 20).

42. Йдеться про матір О.О. Русова Олену Антонівну.

42. Беловодський – представник народників.

43. Йдеться про іменини О.О. Русова.

44. Оленівка – село в Борзенському повіті, розташоване біля р. Борзенки, за 10 км від повітового центру та за 20 км від залізничної станції Плиски на лінії Ніжин – Бахмач.

45. Катерина Яківна Гревс (1856–1891) – дочка викладача англійської мови Київського університету, третя дружина О.Ф. Ліндфорса. О.Ф. Ліндфорс одружився з нею близько 1873 р. У них народилося четверо дочок (Любов (1873–1925), Катерина (1876–1947), Людмила (1882–1952), Анна (Галина) (1885–1937)) та син Олександр (1880–1917).

46. Миссюра – місцевий дрібний землевласник.

47. Михайло – чоловік Христини.

48. Настя Пучкова – служниця, кормилиця дочки Русових, а пізніше дружина М. Маковєєва.

49. О.О. Русов у жовтні 1878 – липні 1879 рр. за дорученням Ніжинського повітового земства провів статистичне обстеження повіту, потім впродовж січня – травня 1880 р. друкував статистичний опис у Києві. За дорученням Московського археологічного товариства він у червні – листопаді 1880 р. вів розкопки курганів у Південному Дагестані, потім з лютого 1881 по липень 1882 рр. редагував київську газету "Труд".

50. Йдеться про М. Маковєєва, який належав до таємної революційної організації "Народная воля", був заарештований і незабаром засланий до Сибіру.

51. Місцеві жителі – сусіди Русових.

52. Старицький Михайло Петрович (1840–1904) – український драматург, театральний діяч, письменник, активний діяч Київської старої громади.

Андрій Остряко

Неопублікована автобіографія В. Фохта

Доля істориків виявляється не менш цікавою, ніж історія як така. У вирі історичних подій життєвий шлях і діяння людини можуть здаватись несуттєвими. Втім, у людській пам'яті життєдіяльність кожної особистості має знайти своє місце, інакше історія втрачає цілісність та людський вимір. Життєвий шлях Вальтера Рихардовича Фохта – історика й архівіста донині містить багато загадок, частину з яких вдалося з'ясувати завдяки матеріалам Державного архіву Чернігівської області.

В.Фохт і досі перебуває в тіні свого батька Рихарда Августовича Фохта – філолога-латиніста¹, зведеного брата Ульріха Рихардовича – вченого-філолога, дослідника історії російської літератури², а також його сина Юрія Ульриховича Фохта-Бабушкіна – літературознавця та культуролога³. Вочевидь, для створення повного просопографічного портрету цієї непересічної родини необхідно схарактеризувати життєвий шлях та доробок Вальтера Фохта. Його заслуги перед українською архівісти-

кою знайшли своє висвітлення в науковій літературі⁴, однак життєвий і творчий шлях вченого, сповнений несподіваних поворотів, потребує уточнень.

У фонді Ніжинського інституту народної освіти у Державному архіві Чернігівської області збереглась автобіографія В. Фохта, написана 3 вересня 1922 р., разом із заявою про прийняття його до складу щойно створеної в інституті Науково-дослідної кафедри історії культури й мови. Цінність цього документу полягає у тому, що це практично єдине вірогідне джерело до вивчення життєвого шляху В.Фохта, яке є у розпорядженні дослідників. Адже донині не виявлено відомостей про його діяльність після звільнення з посади вченого архіваріуса Ніжинського окружного архівного управління у серпні 1926 р. "з огляду на старість, яка не давала йому можливості інтенсивно проводити працю по окрарху"⁵ та призначення йому персональної пенсії у лютому 1927 р.⁶ Факти біографії, зафіксовані в анкеті у слідчій справі В. Фохта, вкрай непевні через його похилий вік та напружений фізичний та моральний стан⁷. Доля суворо повелась з В.Фохтом. 26 червня 1941 р. його було заарештовано за звинуваченням в антирадянській агітації, а 27 липня 1941 р. В. Фохт помер у тюрмі, не дочекавшись вироку⁸. Тільки 1991 р. його було посмертно реабілітовано згідно з Законом України "Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні" за відсутністю складу злочину⁹.

Текст автобіографії В. Фохта подається мовою оригіналу у відповідності з сучасними правописними нормами. Помилки та орфографічні огріхи, які трапляються в тексті, виправлено без застережень. Нерозібрані місця в тексті документів позначені трикрапкою в квадратних дужках [...].

1. Див.: Фохт Рихард Августович // Викладачі Ніжинської вищої школи. 1820–1920: Біобібліографічний покажчик / Л.В. Гранатович. – Ніжин, 1998. – С. 179–182; Фохт Рихард Августович // Историко-филологический институт князя Безбородко в Нежине. 1875–1900. Преподаватели и воспитанники. – Нежин, 1900. – С. 67–68; Отзыв особой комиссии, рассматривавшей труд г. Р. Фохта, удостоенный премии имп. Петра Великого при первом ее присуждении в 1874 г. "Материалы для упражнений в переводе с русского языка на латинский" (СПб., 1873) // Журнал Министерства народного просвещения. – 1874. – № 7. – Отд. 1. – С. 157–172; Фохт Р.А. Критические замечания к "Тускуланским беседам" Цицерона // Журнал Министерства народного просвещения. – 1875. – № 8. – Отд. классической филологии. – С. 86–88; Фохт Р.А. Логическая связь мыслей в первой книге "Тускуланских бесед" Цицерона // Там само. – 1875. – № 11. – Отд. классической филологии. – С. 41–66; Фохт Р.А. О связи мыслей во второй книге "Тускуланских бесед" Цицерона // Там само. – 1879. – № 12. – Отд. классической филологии. – С. 421–439.

2. Див.: Егоров Б.Ф. Сын профессора и артистки. Очерк о У.Р. Фохте // Звезда. – 2003. – № 7; Фохт У.Р. Пути русского реализма. – М., 1963; Творчество М.Ю. Лермонтова / Ред. У. Фохт. – М., 1964.

3. Див.: Фохт-Бабушкин Ю. Искусство и духовный мир человека. – М., 1982; Вересаев В.В. Собрание сочинений: В 4-х т. / Ред. и сост. Ю.Фохт-Бабушкин. – М., 1985; Фохт-Бабушкин Ю. Художественная культура: проблемы изучения и управления. – М., 1986; Фохт-Бабушкин Ю. Искусство в жизни людей. Конкретно-социологические исследования искусства в России второй половины XX века. История и методология. – СПб, 2001; Фохт-Бабушкин Ю. Социальный статус и имидж гуманитарной интеллигенции. – М., 2001 та ін.

4. Остряно А., Портнова Т. Фохт В.Р. // Українські архівісти: Біобібліографічний довідник. – К., 1999. – Випуск перший (XIX ст. – 1930-ті рр.). – С. 333–334.

5. Державний архів Чернігівської області. – Ф. Р-5301. – Оп. 1. – Спр. 46. – Арк. 151.

6. Там само. – Спр. 57. – Арк. 51.

7. Там само. – Ф. Р-8840. – Оп. 3. – Спр. 325. – Арк. 6–7.

8. Там само. – Арк. 33.

9. Там само.

№ 1

**Заява Вальтера Фохта завідувачу Науково-дослідної кафедри
при Ніжинському ІНО**

3 вересня 1922 р.

Прилагаю при сем свое краткое Curriculum vitae и список своих печатных трудов, покорнейше прошу зачислить меня научным сотрудником по классической филологии.

В. Фохт

ДАЧО. – Ф. Р-6121. – Оп. 1. – Спр. 281. – Арк. 35. Оригінал.

№ 2

**Curriculum vitae
гражданина Вальтера Фохта**

Родился я, Вальтер Рихардович Фохт, в г. Санкт-Петербурге (ныне Петрограде) в 1862 г. и учился сначала в Петербургской учительской гимназии, а с 1875 г. в Нежинской, которую окончил в 1882 г., после почти двухлетнего перерыва, когда я посещал Лейпцигскую Николаевскую гимназию. Сын заслуженного профессора римской словесности при Историко-Филологическом Институте кн. Безбородко, я поступил в русскую филологическую семинарию (вскоре переименованную в институт) при Лейпцигском университете. Еще в 1886 г. кандидатская моя работа показала мне, что мое призвание – деятельность ученого-исследователя. Однако, учительская деятельность при слабом здоровье, скудном содержании и двадцатилетних заботах о родственниках, помимо своей семьи, не позволяли мне заниматься так, как того требовали магистерский и докторский экзамены. Мои исследования носили характер решения случайно возникавших у меня вопросов, на которые нигде не находилось удовлетворительного ответа. Так у меня составилась обильнейший материал для массы научных статей, которые я надеялся разработать по окончании учительской службы. Две командировки в Лейпцигский и Берлинский университеты при крохотном содержании в 750 и потом в 900 руб. в год дали мне возможность только расширить мой научный кругозор, но не сосредоточиться на какой-либо многофунтовой диссертации. Но, все-таки, мне удалось набросать кое-что и обратить на меня внимание выдающихся профессоров, и известный Emil Hübner в конце 1893 г. и начале 1894 г. даже предлагал мне платную должность при университетской библиотеке в Берлине и, конечно, бесплатную приват-доцента. Уже как бывший русский стипендиат я не мог воспользоваться таким заманчивым предложением. Чтобы удержать за собою авторское право на тот или другой добытый мною научный результат, я отказывался от чтения докладов в Нежинском Историко-филологическом обществе и Русском Археологическом обществе в Петрограде, где я прослужил несколько лет после учительской деятельности в Киеве и Нежине. Печатал я только случайно в силу необходимости и по настоянию друзей. Ко времени отставки моей по болезни в 1914 г. у меня составила и приличная научная библиотека в тысячи томов, материальное обеспечение и надежда на досуг для любимых занятий научного характера. Но внезапно вспыхнувшая война уничтожила сразу все мои

надежды и ожидания, превратив меня в мелкого хуторянина, а внутренняя смута лишила и сына, единственной опоры в старости, и всего трудом и лишениями приобретенного движимого и недвижимого имущества, сделавшими меня и жену нищими почти без одежды и средств к жизни ...

Гражданин

В. Фохт

Список печатных работ гражданина Вальтера Фохта

1. Quoanno Agrippa expeditionem Bosporanam fecerit (в *Griechen Studien Prof. H.J.Lipsius z. 60ten Geburtstage dargebracht Leipzig Tenbner, 1894*).

2. De Asandro, Bosporirege Cioviae, 1895 (в отчете Киево-печерской гимназии за 1893/4 учебный год).

3. О золотом Т. Квинкция Фламинина (Киев, 1899. Известия Нежинского Историко-Филологического Общества при Историко-Филологическом Институте Князя Безбородко).

4. Unter welchen Gestirnen wurden Caesar Agrippa u. Tiberius geboren? Ein Betrag zur chronologischen Bestimmung u. Erklärung der Astronomien des Manilius (в *Philologus* за 1899 г.).

5. Sp. Lentulus u. P.Dolabella 1900 (в Известиях Нежинского Историко-Филологического Общества, 1900).

6. Астрономия Манилия. Нежин. 1893 (в Отчете Нежинской гимназии за 1902-3 уч. г.).

7. Sp. Lentalus und P.Dolabella (№ 5 на немецком языке с изменениями и дополнениями о *transitio ad problem*, в *Philologus* за 1905 г.).

8. Отзыв о "Начальном руководстве к изучению латинского языка Михайловского, 8 изд." (в "Гермесе" за 1903).

9. Отзыв о "R.Dietrich: Lateinische Sprache" (в "Гермесе" за 1910 г.).

10. Der Goldstater des T.Quinctius Flaminus (в *Journal international d'archeologie numismatique* за 1910 г., № 3 на немецком языке (в сокращенном виде).

11. Über die Kupfermünze des Q.Oppius (там же за 1911 г.).

12. Die Selenciden münzen der Eremitage zu St. Petersburg (там же за 1911 г.).

13. Звездное небо по Арату Германика (перевод размером [...] *Phoenomena Germanica*, в «Гермесе» за 1908–1911 гг. и отдельно).

14. Die Ptolemäermünzen in der Eremitage zu St. Petersburg (в *Journal international d'archeologie numismatique* за 1912 г.).

15. Zu Cicero u. Germanicus (в *Philologus* за 1912 г.).

По просьбе редакции *Journal international d'archeologie numismatique* перед самой войной были написаны мною для печатания в Афины:

1. Die Münzen von Alexandria u. den Nomen in der Eremitage zu St. Petersburg.

2. Die antiken Münzen von Nordafrika in der Eremitage zu St. Petersburg.

3. Die Münzen von Corinth in der Eremitage zu St. Petersburg.

4. Die Münzen des archaischen Bundes in der Eremitage zu St. Petersburg.

Что стало с рукописями и напечатанными оттисками – я не знаю, так как почтовая связь с Грецией с августа 1914 г. кажется прерванной, и все мои запросы пока остаются без ответа. Черновики, как и другие готовые к печати работы, погибли на даче в 1919 г. Однако кое-что может быть восстановлено, особенно если удастся съездить на несколько месяцев за границу. Это особенно же-

лательно для работы по Манилию, т.к. докторские диссертации и некоторые издания его [...] тоже у меня погибли.

ДАЧО. – Ф. Р-6121. – Оп. 1. – Спр. 281. – Арк. 36–38 зв. Оригінал.

Олександр Коваленко, Людмила Ясновська

Невідомі сторінки "Археологических журналов" С. Гатцука

Разом із сповненим тяжких випробувань і блискучих досягнень двадцятим століттям остаточно відійшов у минуле класичний тип краєзнавця-універсала, який однаково вільно почувався у питаннях географії, археології, етнографії, історії своєї маленької батьківщини. Притаманна цим подвижникам енциклопедична обізнаність у наш час вузької спеціалізації фахівців викликає подив, а повсякденна самовіддана праця – захоплення. До їх числа належав і народний вчитель із с. Старі Чешуйки Мглинського повіту колишньої Чернігівської губернії (нині село Мглинського району Брянської області Російської Федерації) Семен Андронович Гатцук, який з ентузіазмом досліджував археологічні старожитності, пам'ятки архітектури, колекціонував антикваріат, книги і рукописи, піклувався про збереження історико-культурної спадщини. "Універсали гетманов, полковников малороссийских идут на обертки, рушатася, обращаются в груды мусора дворцы, распахиваются ... курганы", – занепокоєно констатував С.А. Гатцук і енергійно намагався зарадити справі.

Досить повне уявлення про коло наукових інтересів і дослідницьку методику С.А. Гатцука дозволять скласти так звані "Археологические журналы" – 5 рукописних зошитів, датованих 1900 – 1903 рр., що зберігаються в Чернігівському історичному музеї ім. В.Тарновського¹.

Фрагмент одного з "Археологических журналов" С.А. Гатцука за нез'ясованих обставин потрапив до особистого фонду відомого українського ученого П.І. Смолічева, що зберігається у Науковому архіві Інституту археології НАН України (зауважимо, що у 20-х рр. він працював у Чернігівському державному музеї)². Вони становлять значний інтерес у контексті біографії С.А. Гатцука та взаємин між місцевою владою та аматорами старовини, які часом набували характеру відкритого або прихованого протистояння.

Приводом до конфлікту, про який ідеться в "Археологическом журнале" С.А. Гатцука, стала його активна участь у підготовчих роботах до XII Всеросійського Археологічного з'їзду, що мав відбутися у 1902 р. в Харкові. На пропозицію тамтешнього Попереднього комітету в травні 1900 р. обов'язки його регіонального осередка взяло на себе Ніжинське історико-філологічне товариство, членом якого, зокрема, був С.А. Гатцук. У складі Товариства було створено спеціальну Археологічну комісію, покликану безпосередньо координувати діяльність місцевих істориків та краєзнавців, які надсилали до Ніжина відомості про історико-культурні пам'ятки Чернігово-Сіверщини й старожитності для вис-тавки, що зазвичай супроводжували подібні наукові форуми³. До цієї роботи долучився і С.А. Гатцук. Серед інших матеріалів, які він відправив до Ніжина, були опис замиського палацу останнього гетьма-

на Лівобережній Україні К.Г. Розумовського у селі Баклань (нині Почепського району Брянської області Російської Федерації), а також інформація про автентичний універсал чернігівського полковника і наказного гетьмана П.Л. Полуботка. Очевидно, про це стало відомо жандармам (С.А. Гатцук прямо говорить про перлюстрацію своєї кореспонденції), які "порадили" краєзнавцю уникати подібних сюжетів. Саме ця прикра "історія з археологією", що засвідчила сваволлю жандармських чинів і викликала цілком справедливе обурення С.А. Гатцука, знайшла відображення у його "Археологическом журнале".

Фрагмент "Археологического журнала" за 1901 р. друкується мовою оригіналу згідно норм сучасного російського правопису із збереженням усіх лексичних та стилістичних особливостей авторського тексту. Скорочені слова доповнено у квадратних дужках. Граматичні помилки й описки виправлено без застережень, пунктуацію наближено до сучасних вимог. Нерозібрані місця в тексті позначено трикрапкою у квадратних дужках. Горизонтальними рисками підкреслено слова та словосполучення, виділені в авторському тексті. У примітках наведено відомості про деяких осіб та окремі події, що згадуються в листах.

1. Докладніше див.: Коваленко О.Б., Ясновська Л.В. "Археологические журналы" Семена Гатцука // Слов'яно-руські старожитності Північного Лівобережжя. – Чернігів, 1995. – С. 109–111; *Їх же*. Листи С. Гатцука до В. Модзалевського // Скарбниця української культури. – Чернігів, 2002. – Вип. 3. – С. 157–159.

2. Науковий архів Інституту археології НАН України. – Ф. 6. – Спр. 100. – Арк. 1–15.

3. Сборник Историко-филологического общества при Институте кн. Безбородько в Нежине. – Нежин, 1903. – Т. IV. – С. 4, 13, 36, 51–53.

Опекуны над археологией

На этот раз "Археологический журнал" оказался более чем необходим: он даже в этом вопросе "экстренный". Начну без предисловий. На днях я был у нашего предводителя дворянства А.М. Скаржинского, который прежде "конфиденциально" и потом уже явно (при земском начальнике Н.К. Вериге и других) заявил мне, что, будучи в Чернигове, он виделся с жандармским полковником Рудовым (кажется так?), который передал ему адресованный мне совет "не писать ничего про старину, особенно гетманщину... Я его (т.е. меня, Гатцука) жалею и не хочу ему вредить". Подлинные слова полковника.

Удивленный и оскорбленный такими словами, я прежде всего хотел обратиться к полковнику с резким письмом, что дало ему повод так неблагонадежно и думать обо мне, потом одумался, успокоился и решил этот факт довести до сведения Общества, ближе и безопаснее пока, до уважаемого Михаила Николаевича¹, а также лиц, знакомых с моей маленькой деятельностью. Инцидент пока этот, как и распечатывание моей корреспонденции полицией в июне месяце, теперь стал понятным... Дело, конечно, носит личный характер, но оно касается прямо и непосредственно археологии, скромных лиц, собирающих сведения для Общества, и вот почему я. В этом деле я непобедим, так как у меня нет ничего на душе "не патриотического", я люблю свою родину, науку, и никакие "советы" не могут меня остановить или бросить описания памятников. Мне кажется, что мало найдется лиц, имеющих гражданское мужество вступить в пререкания с жандармскими властями, вот в этих ви-

дах, в защиту науки и маленьких людей я и поднимаю этот вопрос.

Насколько я помню, моих работ чисто "малороссийских – гетманских" только две – Бакланский дворец² и универсал Полуботка³. Первый дан уже в Общество, и можно видеть, что там кроме восхищения дворцом нет ничего. Дальше: все описанные исторические факты опираются у меня на печатные ссылки или указания на ту или другую цензурную книгу. Универсал Полуботка еще не отослал, я посылал описание универсала в Общество, где указывал кем написан, по какому поводу, сделал ссылки на Бантыш-Каменского "Историю Малой России", а что он произнес перед Петром Великим речь, за которую пострадал, так это исторический факт, и в описании универсала доминантой его является не эта черта жизни гетмана, а юридическое умение решить сложное дело. Ему, Полуботку, жаловался некий о. Феодосий на своего тестя за невыдачу обещанной третьей части. Полуботок довольно своеобразно решил: "послать туда посла Заводовского, чтобы он разобрал "спаржачих" (спорщиков) по-доброму, так, чтобы "не было до нас апелляции" ни от кого! Замечательно умное решение, к которому не прочь бы прислушаться и современные судачи. Вот главная мысль моя в описании универсала. В Общество не было послано описание; был послан абрис его с просьбой просмотреть черновик, что нужно выбросить, и тогда я послал бы уже готовое полное описание. Значит, и с этой стороны я поступил дальновидно, и полиция, получив абрис, ни юридически, ни нравственно не вправе считать меня "неблагонадежным".

Да и смею думать, что археолог, копающийся в курганах, старых заржавленных вещах не будет примешивать политику. Но так как маленькому человеку, а народному учителю в особенности, нет ничего легче повредить и отнять у него его черствый кусок хлеба, то в задачах Общества, лишь кажется, из интереса к науке, любви к родине, должна существовать прямая обязанность – это защита маленьких людей. Я не говорю о себе. Я представляю себе народного учителя, существующего на 300 – 400 руб. с семьей в среднем 5 – 6 душ, который бы, положим, пожелал поделиться своими знаниями, охотно потрудиться для пользы науки и т. д. Разве он, при таком инциденте не сложил бы руки, не бросил перо, не перепугался бы до истерики? И кто же более всего потерял бы? Конечно наука, отечественная археология! Какому-либо жандармскому полковнику приснится во сне малороссийская рожа, и он, ничтоже сумняшеся, будет раздавать "советы" описывателям старины?! Почему сам полковник не описывает старины? И что это за опека над мужами в археологических работах? Это же такая невинная и патриотическая работа, что нужно иметь отдельную способность из мухи создать слона.... И разве у него нет никаких дел, что он свое благосклонное внимание обратил на археологию? Что же им руководит? Мне кажется, что не больше и не меньше, как заполучение награды, повышения – словом показать свое усердие ... Хотя бы эта награда искупилась бы потом и кровью народного учителя и патриота ...

Как мне лично не грустно за него, но, тем не менее, я должен разочаровать его, что увы! В этом деле он глубоко разочаруется, и вся его энергия, быть может, гениальные жандармские способности не приведут к желаемому ... Уже чего-чего, а заподозрить меня в любви не России, будь-то Великобритания, Малороссия, Белоруссия и т. д. – я не позволю... Не могу же я приписать себе то, что не имею, да и не желаю иметь. Я глубоко благоволю перед настоящей русской политикой, радуюсь движению русских на Азию, даже готов, кажется, сам немного двинуться хотя бы и на Европу... Мне вспомнился писатель Меншиков⁴, его уже никоим образом нельзя заподозрить в "неблагонадежности", еще более – сомневаться в его альтруистических порывах, что он сказал, когда узнал о занятии Артура? "Мне, моему русскому сердцу стало ... приятно", хотя оно и идет вразрез с его убеждениями!

Спрашивается, что ж я предпринял? Вспомним русскую пословицу, что "мы русские, задним умом крепки", и, опровергая эту пословицу, как уже анахронизм, решил оградить себя. Написал письмо графине Уваровой⁵ в Москву, как наиболее влиятельной особе, что прошу, что в случае моего ареста (очень возможно, да и нужно думать он и не будет делать. Это – как решение, формула. Задача!) она будет уведомлена из другой губернии о моем аресте и пособит только "дать возможность" (могут и лишит этой возможности) смыть с себя жандармскую грязь, которой полковник хочет облепить меня, как народ[ного] уч[ителя] и патриота.

Затем написал в П[етербург] в Император[скую] Археол[археологическую] Ком[иссию] А.А. Спицыну⁶ о том же. Прошу справиться о моей деятельности в Обществе. Я даже удивился себе, откуда у меня появились такие способности оградить себя... Ведь лично мне даже было бы очень приятно жить на "казенных хлебах" или есть черствый хлеб народ[ого] уч[ителя], лишь бы дали перо в руки да позволили взять свою фисгармонию... но поступим так потому, что, быть может, при будущих Археологических съездах это указание может пригодиться для тех, которые не обладают настолько желанием побывать на "готовых хлебах".

Господи! Как трудно маленькому человеку [...] в описании и чего же – старины, старины нашей, родной, начало которой положил Блаженной памяти император Александр III! Служу 21 год, состою 3-е трехлетие гласным, членом всяких творческих комиссий, лектором народных чтений, учетчиком, ревизионным членом Общества трезвости и я вдруг – политически неблагонадежный и по работе чего же? Археологии. Просто и смешно и досадно, что же это я в своих описаниях [...] восстановлению Малороссии, что ли? Или ставлю кандидатуру на гетманы? Неужели так? Как не желалось бы пожить в Гетьманщинском дворце и покурить трубочку в саду гетманском, но все таки нужно сознаться, что если бы не один полковник полка признал бы меня гетманом, а все жандармские полки поднесли бы мне клейноды и булаву – я должен был бы отказаться потому что я ... Не умею даже сказать пару слов на малороссийском языке, хотя это и мой родной язык, но я уже больше русский и не могу разделить любовь между отцом – Россией и матерью – Малороссией, даровавшими мне жизнь!

Как уже разыграется дальше моя кандидатура на гетманы – не знаю, но буду вписывать в свой журнал последующие события.

№ 158

1901 декабря 20

народ[ый] уч[итель]

Семен Гатцук

*Науковий архів Інституту археології НАН України. – Ф. 6. – Спр. 100. – Арк. 1–15.
Оригінал.*

Примітки:

1. Йдеться про Михайла Миколайовича Бережкова (1850 – 1932), відомого історика, професора Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька. Він був, зокрема одним із засновників і керівників створеного на базі цього навчального закладу Ніжинського історико-філологічного товариства, до складу якого входив і С.А. Гатцук.

2. Палац К.Г. Розумовського у с. Баклань було споруджено, за свідченням сучасника, на початку XIX ст. "в подражание итальянским сельским около Рима домам... Самой дом имеет положение свое на краю одной высокими деревьями обросшей горы, и из второго его этажа сделан выход на арках, по коему можно из комнат выходить в отверстую природу, и именно

прямо на высокую гору, обделанную так, что представляет собою натуральный аглинский сад" (*Гун О. Поверхностные замечания по дороге от Москвы в Малороссию в осени 1805 года. – М., 1806. – Ч. 1. – С. 55–57*).

3. Цей "кромольний" універсал П.Л. Полуботка неодноразово згадується в листах С.А. Гатцука до В.Л. Модзалевського, датованих 1904 – 1905 рр. (*Коваленко О.Б., Ясновська Л.В. Листи С.А. Гатцука до В.Л. Модзалевського // Скарбниця української культури. – Чернігів, 2002. – Вип. 3. – С. 157–159*).

4. Меншиков Михайло Йосипович (1859 – 1918) – відомий публіцист, співробітник часопису "Новое время".

5. Уварова Парасковія Сергіївна (1840 – 1923) – голова Імператорського Московського археологічного товариства, організатор численних археологічних експедицій та Всеросійських Археологічних з'їздів.

6. Спіцин Олександр Андрійович (1858 – 1931), видатний учений, дослідник слов'янських старожитностей

Відомості про авторів

Воробей Раїса Борисівна	директор Державного архіву Чернігівської області, кандидат наук з державного управління
Гринь Олена Володимирівна	доцент кафедри історії та археології України Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка, кандидат історичних наук
Демченко Тамара Павлівна	доцент кафедри історії та археології України Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка, кандидат історичних наук
Коваленко Олександр Борисович	декан історичного факультету Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка, кандидат історичних наук, професор
Коваленко Ольга Олександрівна	асистент кафедри всесвітньої історії Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка
Лобанова Наталія Михайлівна	начальник відділу формування НАФ та діловодства Державного архіву Чернігівської області, магістр державної служби
Морозова Анна Валеріївна	головний спеціаліст відділу використання інформації документів Державного архіву Чернігівської області, кандидат історичних наук
Острянюк Андрій Миколайович	доцент кафедри історії та археології України Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка, кандидат історичних наук
Попружна Алла Василівна	викладач циклу гуманітарних та соціально- економічних дисциплін Чернігівського коледжу Державного департаменту України з питань виконання покарань
Рахно Олександр Якович	доцент кафедри історії та археології України Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка, кандидат історичних наук

**Таїрова-Яковлева Тетяна
Геннадіївна**

директор Центру по вивченню історії України
Санкт-Петербурзького державного університету,
доктор історичних наук, професор

Токарєв Сергій Анатолійович

аспірант кафедри етнології та краєзнавчо-
туристичної роботи Чернігівського державного
педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка

Щербина Світлана Вікторівна

аспірант кафедри етнології та краєзнавчо-
туристичної роботи Чернігівського державного
педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка

Ясновська Людмила Василівна

асистент кафедри історії та археології України
Чернігівського державного педагогічного
університету імені Т.Г. Шевченка

Наукове видання

Сіверянський архів: Науковий щорічник
Випуск 2

Редакційна колегія:

Г.В. Боряк, Р.Б. Воробей, Л.А. Дубровіна, В.О. Дятлов,
О.Б. Коваленко, О.О. Маврін, І.Б. Матяш, А.В. Морозова, О.В. Музичук,
Н.М. Полетун, В.В. Приходько, П.С. Сохань

Технічний редактор В.М. Лозовий
Обкладинка та комп'ютерна верстка В.М. Лозовий
Коректор А.В. Морозова

Здано до набору 10.12.08. Підписано до друку 26.12.08.
Формат 70x108/16. Друк офсетний. Папір офсетний. Гарнітура Times.
Ум. друк. арк. 8,5. Ум. фарбо-відб. 8,5. Обл.-вид. арк. 9,2.
Наклад 150 прим. Зам. № 0130.

Комунальне підприємство "Видавництво"Чернігівські обереги"
14000, м. Чернігів, вул. Белінського, 11

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи ДК № 824 від 28.02.2002 р.

Виготовлення ФОП «Лозовий В.М.»

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.
Серія ЧГ № 009 від 12 серпня 2008 року

